

Э. ҚИЛИЧЕВ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ПРАКТИК СТИЛИСТИКАСИ

ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТЛАРИНИНГ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИ СТУДЕНТЛАРИ
УЧУН УҚУВ-ҚУЛЛАНМА

ЎзССР Маориф министрлиги тасдиқлаган

ТОШКЕНТ «УЎҚИТУВЧИ» 1985

Тақризчилар:
Филология фанлари доктори, профессор А. ШЕРМАТОВ ва
филология фанлари кандидати, доцент Б. ЧОРИЕВ

Шартли қисқартмалар

А. Қ.—Абдулла Қаҳҳор
А. Қод.—Абдулла Қодирий
Ас. М.—Асқад Мухтор
О.—Ойбек
Р. Ф.—Раҳмат Файзий
С. А.—Садриддин Айний
С. Аҳм.—Саид Аҳмад

„С. Ўзб.“—„Совет Ўзбекистони“
газетаси
У.—Уйғун
Қ. Ҳ.—Қудрат Ҳикмат
Ғ. Ғ.—Ғафур Ғулом
Ҳ. О.—Ҳамид Олимжон
Ҳ. Ғ.—Ҳамид Ғулом
Ҳ. Ҳ.—Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий

К 460200000—187 147—85
353 (04)—85

© „Ўқитувчи“ нашриёти, 1985

АВТОРДАН

Стилистика алоҳида фан сифатида ўрганилиб келинади. Рус тилшуносларидан В. В. Виноградов, А. И. Ефимов, А. Н. Гвоздев, Р. А. Будагов, М. Н. Кожина, Д. Э. Розенталь, И. Б. Голуб, Е. Н. Прокопович, Г. Я. Солганик, П. Г. Черемесин кабилар стилистиканинг назарий ва амалий томонларини ёритувчи фундаментал асарлар яратдилар.

Ўзбек тилшунослигида ҳам бу фанга қизиқиш, эътибор кун сайин кучайиб бормоқда. А. Фуломов, Ш. Шоабдурахмонов, Ф. Абдурахмонов, Х. Дониёров, И. Қўчқортоев, И. Расулов, Р. Қўнғуров, Л. Абдуллаева, А. Шомақсудов, М. Содиқова, Ҳ. Рустамов ва бошқа олимларнинг айрим мақола, монография ва ўқув-қўлланмалари стилистика масалаларига бағишланган. Айниқса, А. Шомақсудов, И. Расулов, Р. Қўнғуров, Ҳ. Рустамовларнинг «Ўзбек тили стилистикаси» ўқув-қўлланмаси университетлар ва педагогика институтлари филология факультетлари студентларининг стилистика курси юзасидан оладиган билимларини чуқурроқ ўзлаштиришларида муҳим аҳамиятга эга. «Ўзбек тилининг практик стилистикаси» эса педагогика институтларининг тил ва адабиёт факультетлари студентлари учун мазкур курс бўйича амалий қўлланма бўлиб хизмат қилади.

Ҳар бир маданиятли киши, шу жумладан, филология факультетларининг студентлари ўзларининг амалий иш фаолиятларида ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик ва грамматик воситаларидан ўринли ва мақсадга мувофиқ фойдалана олишлари зарур. Бунга эришишда филологик фанлардан бири «Практик стилистика» курси катта ёрдам беради.

Қўлланмани тузишда юқорида номлари қайд этилган рус ва ўзбек тилшунослари асарларидан ижодий фойдаланилди.

Қўлланма педагогика институтлари ўзбек филологияси факультетлари учун тузилган «Ўзбек тили практик стилистикаси» программаси асосида ёзилди. Бу қўлланмада лексик, фразеологик, фонетик стилистика масалалари ёритилди.

Ҳар бир теманинг назарий материаллари конспект тарзида берилди. Сўнгра шу темалар юзасидан конкрет амалий машқлар, таҳрир учун текстлар тавсия қилинди. Чунки стилистикада умумназарий ва амалий томонлар ўзаро мустаҳкам алоқада бўлиб, органик бирликни ташкил этади.

Қўлланмани тузишдаги қимматли маслаҳатлари учун филология фанлари докторлари, профессорлар А. Ғ. Ғуломов ва Ҳ. Ғ. Неъматовларга миннатдорчилик билдирамиз.

1-§. Стилистика предмети ва унинг вазифалари

Тил кишилик жамиятида энг муҳим вазифалардан бири — одамлар орасида ўзаро алоқа воситаси функциясини бажаради. Тилнинг бу хусусиятини доҳиймиз В. И. Ленин ҳам ўз вақтида юқори баҳолаб: «Тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир» деб айтган эди. Доҳийнинг тилга берган бу гениал таърифи қуйидаги муҳим ва ажралмас элементларни қамраб олган: биринчидан, тил коллективга хос; иккинчидан, тил инсонлар орасидаги алоқа эҳтиёжини қондириш учун хизмат қилади (ҳайвонда тил йўқ); учинчидан, тил фикр ва ҳис-туйғуларни ифодалашнинг ягона воситаси эмас, балки энг муҳим воситаси. (Фикр ва туйғуларни бундан бошқа йўллар билан ҳам бериш мумкин: имо-ишора, расм, музика ва бошқа шартли белгилар.)

Инсон тил воситасида фикр баён қилади ва бошқаларнинг фикрини англайди. Тил жамият аъзолари учун умумий бўлиб, барчага баравар хизмат қилади. Инсоннинг тил орқали фикр ва ҳис-туйғуларни ифодалаш тил ва тафаккурнинг бир-бири билан боғлиқ эканлигини кўрсатади. Буни доҳий К. Маркс: «Тил фикрнинг бевосита воқе бўлишидир», деб тўғри баҳолайди.

Сўзлар турли предметларни, белги ва ҳаракатларни атайди (*китоб, қалам, қизил, кўк, келди, ёзди*); айримлари эса ишора қилади (*у, шунча, шундай*); баъзилари эса гапда сўзларни алоқага киритади ёки сўзловчининг турлича муносабатларини ифодалайди (*ва, лекин, фақат, учун, албатта*). Лекин булар воситасида инсонлар ҳали бир-бирининг нима демоқчи эканлигини тушунмайди, бошқача қилиб айтганда, ўз фикрини англата олмайди. Фикрни баён қилиш эса фақат гап орқали бўлади. Гап сўзларнинг бири-кишидан, баъзан бир сўздан тузилади. Демак, алоқа-аралашувда асосий ролни гап ўйнайди. Сўзлар маъно билдирса, гаплар фикр ифодалайди.

Тил материалларидан фойдаланиб тузилган бир гап мазмун жиҳатидан, таъсир доирасига кўра турлича бўлиши мумкин. Чоғиштиринг: *Бу воқеани ҳамма билади.* — *Бу во-*

қеани ким билмайди? Иккинчи гапда фикр кучли ва ҳаяжонли ифодаланган. *Қизлар келди.— Сенинг хотирангни унутмас асло, Менинг юракларим, Ўрта Осиё. (В. Инбер.)* Кейинги гаптаги *юрак сўзига қўшилган -лар қўшимчаси* маънони кучайтириш учун хизмат қилган ва ҳоказо. Кўринадик, тил ҳодисаларининг функциялари турлича: номинатив (аташ), коммуникатив (хабар қилиш, дарак), экспрессив-эмотив (ифодалилик, ҳаяжон, тўлқинланиш). Тилнинг асосий функцияси информация — коммуникациядир. Эмоционал-экспрессивлик унга қўшимча, ёрдамчи ахборот бўлиб, бу стилистикада текширилади.

Стилистика фикр ва эмоцияларни билдиришда тилнинг турли воситаларидан сайлаб фойдаланиш йўлларини ўргатади. Демак, стиль фикр ва ҳодисаларни шунга мос воситалар орқали ифодалаш йўлидир.

Стилистика сўзи юнонча *stylos* (учи ўткир қилинган таёқча) сўздан ясалган. Грек мирзо (хаттот)лари шу стилос — махсус таёқча билан сирти мум билан қопланган тахтачаларга хат ёзганлар. Бу таёқча маъқул бўлмаган ифодаларни ўчириб, янгисини — яхшисини ёзиш имконини берган. *Стиль* сўзининг арабчадан ўзлашган синоними услубдир.

Стиль (услуг) сўзи ўзбек тилида қуйидаги маъно ва тушунчаларни билдиради:

1. Бирор ёзувчи ёки бадий асарларнинг тил хусусиятларини ўрғанувчи соҳа: *Ойбек стили, «Навоий» романининг тили ва стили.*

2. Санъаткор ижодининг ёки маълум давр санъати ва адабиётининг ўзига хос хусусиятлари, белгилари йиғиндиси: *романтик стиль, қасида стили, дoston стили.*

3. Синтаксис ва умуман адабий тил нормаларига мос нутқ қурилиши: *содда, раvon стиль; дағал, ғализ стиль; стиль камчиликлари.*

4. Иш-ҳаракат, фаолиятнинг ўзига хос хусусиятлари: *раҳбарлик стили, сувда сузиш стили, гапиртиш стили.*

Демак, *стиль* сўзи «хослик», «бирор нарса ёки ҳодиса учун хос бўлган хусусиятлар» маъноларини ифодалайди. Стилистика филологияда адабиётшунослик ва тилшунослик ўртасидаги оралиқ фан бўлиб, у фикрни, мақсадни ҳар бир соҳанинг ўз талабларига кўра тил воситалари билан аниқ, раvon, ихчам ва мукамал ифодалаб бериш санъатини ўргатади.

Ушбу «Практик стилистика» курси «Ҳозирги ўзбек адабий тили» фани билан узвий боғлиқдир. Чунки бу курсда «Ҳозирги ўзбек адабий тили» предметдаги назарий мате-

риаллар, яъни фонетик, лексик, грамматик воситаларнинг нутқда қўлланиши ўрганилади. Бу курс ўз номи билан практик, яъни амалийдир. Шунинг учун ҳам бунда ҳар бир тил элементининг нутқда турли вариантларда амалий қўлланиши, рўёбга чиқиши кўриб ўтилади.

У ёки бу тил ҳодисасининг нутқда қўлланишини ўрганишдан олдин, унинг ўзини ва ички моҳиятини билмоқ керак. Жумладан, синонимларнинг нутқда қўлланиши ҳақида баҳс юритиш учун синонимнинг ўзи ҳақида тасаввурга эга бўлиш лозим; грамматикада феъл замонларининг кўчган маънода, яъни бир замон ўрнида иккинчисининг қўлланишини ва бундай қўллаш маълум стилистик талаб билан бўлишини айтиш учун замон ҳақида тушунчага эга бўлиш керак ва ҳоказо. Шунинг учун ҳам «Практик стилистика»нинг фундаментал асоси «Ҳозирги ўзбек адабий тили»дир. Шунга қарамай, бу икки курс бир-биридан тубдан фарқ қилади. «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курсида лингвистик фактларнинг моҳияти ва уларнинг тил системасидаги ўрнини белгилаш муҳим аҳамиятга эга бўлса, «Практик стилистика» учун ҳозирги ўзбек адабий тилидаги фонетик, лексик, фразеологик ва грамматик воситаларнинг қўлланиш шартларини белгилаш; сўз, ибора ёки грамматик форманинг қайдаражада тўғри ёки нотўғри ишлатилганлиги, уларнинг нутқда бажарган функциясини аниқлаш зарур.

Ч оғ и ш т и р и н г:

— Пушти паноҳо,— деди худайчи,— хиёнаткор ўз ихтиёри билан келиб, доми адолатингизга таслим бўлмоқчи!

— Хиёнаткорнинг ким?

— Мирзо Анвар!.. (А. Қод.)

— Осилган ким?

— Қиётлик, бир фўч йигит. (Ж. Шарипов.) Нишатамиз, ўғлим, тақдир,— деди хўрсиниб она. (Ж. Шарипов.)

Бу жавоб Худоёрни қип-қизил тусга қўйиб, манглайда терлар кўринди, газаб ўти аланга олди.

— Сенинг қиғон ишинг пусулмонликда борми, ит увли?!

— Мусулмончиликда юзлаб хотин устига, бир камбағал уйланмоқчи бўлган қизга ҳам зўрлик қилиш борми, қиблаи олам?!

— Чиқар бунн, жаллод!!! (А. Қод.)

Юқоридаги текстлар тилшунослар томонидан турли аспектда турлича таҳлил этилади. Жумладан, лексиколог текстдаги сўзларнинг маъноси, унинг бўёғи ҳақида фикр юритса, грамматик ҳодисаларни текширувчилар эса сўзларнинг қайси туркумга оидлигини ва сўз формаларини ёки сўз бирикмаларини, гапларни таҳлил қилади. «Практик стилистика»да эса текстдаги жаргонизмлар (пушти паноҳо,

доми адолат), диалектизмлар (*ғўч, нишатамиз*), историзмлар (*худайчи, жаллод*) ҳамда архаик грамматик формалар (-лик, -гон) нинг турли ўринларда ҳар хил мақсадлар учун: давр руҳи, персонаж нутқининг характеристикаси учун қўлланилиши ўрганилади.

Стилистиканинг ўз ўрганиш объекти, тушунча ва проблемалари, метод ва категориялари мавжуд. Стилистикада тилнинг тасвирий имкониятлари билан бирга, нутқ стиллари ҳам ўрганилади. Нутқ стиллари нима? Нутқ стиллари тилдан фойдаланиш формалари — тилнинг ўз функцияларини бажаришидаги турли кўринишларидир. Тил ўз функциясини маълум стилда бажаради. Нутқ стиллари тилнинг айрим кўринишларидир. Стил тил материалларининг нутқ мундарижасига, темасига, қайси соҳада қўлланишига, сўзловчининг мақсадига, айтилаётган фикрга, жанрга қараб сайлаб ишлатишдир. Масалан, илмий стиль махсус терминларнинг кўпроқ ишлатилиши билан, сўзлашув стили эса оғзаки нутққа хос сўз ва формаларнинг ишлатилиши ҳамда сўз тартибининг эркинлиги билан характерланади ва ҳоказо.

Стилистикада бадий асарлар тили ҳам ўрганилади. Бадий асар тили ва стили тилшунослик ҳамда адабиётшунослик нуқтаи назаридан ўрганилади, яъни бадий асар тили турли аспектда текширилади. Ҳатто уларнинг ўрганиш методлари ҳам турличадир. Жумладан, адабиётшунослар асар мазмунидан тил воситаларига келсалар, тилшунослар тил воситалари анализидан мазмунга қараб борадилар. Демак, объект умумий бўлган ҳолда уни ўрганиш йўналиши ва мақсади турличадир. Тилшунос бадий асардаги ҳар бир тил элементининг стилистик бўёғини ўрганишга ҳаракат қилади. Чунки тил воситасида фақат маъно англашилиб қолмай, турли ҳис-ҳаяжон, муносабат ҳам ифодаланади.

Ч о ғ и ш т и р и н г: Гапнинг бош бўлаклари эга ва кесимлардир.— Бу гап хабар англатади.

Қандай гўзал бу боғлар.— гапида хабар ва ҳис-туйғу ифодаланмоқда.

Бундан ташқари, стилистика ўзига хос тушунча ва проблемаларга ҳам эга. Жумладан, стиль, функционал стиль, стилистик бўёқ, стилистик восита, стилистик маъно, стилистик норма каби қатор тушунчалар фақат шу курсга хосдир. Алоқа процессида тил функцияларининг амалга ошиш қонуниятлари, функционал стиллар ва уларнинг классификацияси: стилдаги объективлик ва субъективлик (индивидуаллик); стилистик нормалар ва уларнинг характери;

стилистикадаги синхрония-ва диахрония масалалари ва ҳоказолар стилистикадаги муҳим проблемалардир.

Стилистикадаги асосий метод семантик-стилистик таҳлил методи бўлиб, ўрганиш объекти, асосан, текстдир (орзаки ёки ёзма).

Стилистика курсининг мундарижасини фонетик, лексик, морфологик, синтактик, пунктуацион воситаларнинг қўлланилишини ўрганиш ташкил этади.

Нутқ товушларининг услубий функциясини, улардан нутқнинг ифодалилигини ошириш воситаси сифатида фойдаланиш йўллари **фонетик стилистика** ўрганади.

Лексик стилистика сўз, унинг кўчма маънолари, синоним, омоним, антонимлар, услубий бўёқли сўзларнинг, ибораларнинг нутқда қўлланилишини ўрганади.

Сўз формаларининг услубий бўёғи, уларнинг транспозицияси, синонимияси, тушиб қолиши натижасида пайдо бўладиган коннотатив маъноларнинг қўлланиши **морфологик стилистикада** ўрганилади.

Сўз бирикмаси ва гапларнинг синонимияси, гапда сўзлар тартибининг услубий роли **синтактик стилистиканинг** ўрганиш объектидир. Тиниш белгилари ҳам ёзма нутқдаги турли ҳолатлар, субъектив мақсадлар, эмоционал-экспрессивликни ифодалайди ҳамда айтилаётган фикрни ёзувда ихчам ва раво баён қилишда катта роль ўйнайди.

Тиниш белгиларининг синтактик-стилистик вазифасини, уларнинг барча нутқ стилларида қўлланиш қонуниятларини, сўз санъаткорларининг у ёки бу тиниш белгисини қўллашдаги индивидуал ҳолатларини **пунктуацион стилистика** ўрганади.

2-§. Нутқнинг функционал стиллари

Сўзловчи ёки ёзувчи ўз олдига қўйган мақсади ва вазифаси, воқелик ва нутқ шароитига қараб тил воситаларини танлаб ишлатади. Жумладан, маълум бир соҳа мутахассиси бўлган олим ўз илмий нутқида шу соҳага хос терминларни танлаб қўлласа, шоир ёки ёзувчи бадий эстетик маъноли сўзларни топиб ишлатишга ҳаракат қилади, яъни бир воқелик мазмуни турлича шаклларда ифода қилинади. Чоғиш тиринг: *Қуёш Шарқдан чиқиб, Ғарбга ботади* (илмий стиль).— *Қуёш Шарқ ёқасидан зар кокилини тараб, Ғарб уфқиға бош қўяди* (бадий стиль).

Стиллари тилнинг асосий функцияларига (фикр билдириш, экспрессивлик кабиларга мос равишда) қараб бир қанча турларга бўлинади. Шунга кўра, улар **функционал**

стиллар дейилади. Бошқача қилиб айтганда, нутқ стили ифода воситаларининг мақсадга мувофиқ уюшган система-сидир.

Функционал стиллар тарихан шаклланган адабий тилнинг турли кўринишлари бўлиб, улар фикрни ифода этиш процессида нутқ тузилишининг ўзига хослиги билан фарқланади. Худди шунингдек, сўз, термин ва фразеологик иборалардан фойдаланишда ҳар бир стиль ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Ҳатто умумистеъмордаги сўзлар ҳам турли нутқ стилларида турлича маънода келади.

Нутқнинг функционал стиллари «Практик стилистика»нинг катта бир тармоғи ҳисобланади. Нутқнинг функционал стиллари турли олимлар томонидан ҳар хил классификация қилинган. Нейтрал стилга оппозитив ҳолатда нутқ стилининг асосий беш кўриниши мавжуд: илмий стиль, расмий-иш стили, публицистик стиль, сўзлашув стили, бадиий стиль. Бу стилларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Илмий стиль. Илмий стилдаги нутқ фикрнинг аниқ, манتيқли бўлишини талаб қилади. Шунинг учун ҳам логик фикрлаш, абстракция, анализ ва синтез илмий услубнинг характерли хусусиятидир. Илмий стиль адабий тил нормаларини тўла сақлаган, фактик материалларга бой, аниқ ва сиқик информацияли нутқ кўринишидир.

Фан-техника, маданият ва санъат соҳасида ёзиладиган монография, дарслик, илмий-техник информациялар, турли тўплам ва журналлардаги илмий мақолалар илмий стилда ёзилади. Илмий стилда ҳар бир фаннинг ўзига хос илмий терминларидан ва формулаларидан фойдаланилади:

Морфемика — сўзнинг маъноли қисмлари ҳақидаги таълимот — сўзнинг маъноли қисмлари морфемалар дейилади. Морфемалар икки турга бўлинади: 1) ўзак морфема, 2) аффиксал морфема. (*Ҳозирги ўзбек адабий тили.*)

Илмий стилда ёзилган асарлар, одатда, илм-фанга оид маълумотлар бериш билан мутахассисларга мўлжалланган бўлади.

Илмий стилдаги нутқ монологик характердаги ихчам нутқ бўлиб, унда кўчма маъноли сўзлар, мажоз, ҳазил, эркалаш эмоционал-экспрессив сўзлар, фразеологик иборалар деярли учрамайди.

Қаратқич келишиги белгисиз ҳолатда кўп ишлатилади (*нутқ стили, тил бирлиги, тил олди, ундошлар классификацияси*). Сонлар ҳарфий формада эмас, кўпроқ рақамлар шаклида берилади. Биринчи шахс бирлик олмоши (*мен*).

кўпинча кўплик (*биз*) формасида ишлатилади. Аниқ ва мажхул даражали феъллар нисбатан кўпроқ учрайди.

Синтактик жиҳатдан илмий стилда мураккаб синтактик конструкциялар, кенгайган оборотлар ва эргаштирувчи боғловчили қўшма гаплар учрайди. Тингловчининг диққатини тортиш мақсадида дарак гаплар билан бир қаторда сўроқ формали гаплар ҳам ишлатилади. Айтилаётган фикрни логик жиҳатдан боғлаш учун боғловчилар, боғловчи вазифасидаги сўзлар, кириш ва киритма сўзлар (гаплар) алоҳида роль ўйнайди.

Бир составли гаплар деярли ишлатилмайди. Феъл кесимлар графарет шаклида бўлади (*дейилади, деб аталади, ҳосил бўлади*).

Гап бўлаклари одатдаги тартибда бўлади, инверсияга учрамайди.

Расмий-иш стили бошқа стилларга қараганда сиқик ва чегаралангандир. Бу услубда сўз ва иборалар аниқ, қатъий бир қолипда штампланган ҳолатда ишлатилади:

«Дам олиш ҳуқуқи меҳнат қилиш ҳуқуқи билан бевосита боғлангандир. Совет давлати ўз граждонларининг меҳнат қилиш ҳуқуқини гарантиялаб, уларнинг етарли даражада дам олишини таъминлайди». (*Совет давлати ҳуқуқи.*)

Расмий-иш стилида юридик ҳужжатлар, қонунлар, устав, буйруқ ва қарорлар ёзилади. Расмий ҳужжатларда нутқ воситаларининг стандартлиги ва бир хиллиги турличадир. Жумладан, юридик ҳужжат сифатида паспорт, турли бланкалар бир қолипда, бир хил формада (стереотип) бўлса, ҳисобот, қарор ва буйруқларнинг қатъий бир қолипда — стандарт бўлиши шарт эмас.

Расмий-иш стилидаги нутқнинг ҳам ўзига хос лексик ва фразеологик бирликлари (*одам ўрнида шахс, берилади ўрнида тақдим этилади, иш ўрнида бурч*) мавжуд. Махсус терминлар, нутқий штамплар, тайёр формулалар ҳам расмий-иш стилининг элементларидир (*мақсадида, ҳисобидан, шунга кўра, биз қуйида имзо чекувчилар*).

Морфологик жиҳатдан расмий-иш услубидаги нутқ қисқартма қўшма сўзларнинг (*мединститут, РайПО, УзТАГ, БМТ, ХХР, ТошДУ*), қаратқич келишиқдаги отлар, олмошлар, буйруқ майли ва мажхул даражали феълларнинг кўп қўлланиши билан характерланади. Синтактик жиҳатдан эса сифатдош ва равишдош оборотли конструкцияларнинг ҳамда эргаш гапли қўшма гапларнинг кенг кўламда ишлатилиши билан ажралиб туради. Бу стилда қўшма кесимлар (*қабул қилинсин, таклиф қилинди, ёрдам берилади*) кўпроқ қўлланади.

Кириш сўзлар, одатда, гап бошида келади. Сўзлар одатдаги тартибда бўлади, инверсияга деярли учрамайди.

Публицистик стиль даврий матбуот, ижтимоий-сиёсий адабиёт, сиёсий нутқлар стилидир. Кундалик ҳаётнинг турли томонларини, актуал масалаларни оммабоп тарзда тушунтириб берадиган мақолалар шу стилда ёзилади. Бу стиль социал-педагогик, яъни пропаганда ва агитация характериغا эга. Публицистик стилдаги нутқ информатив бойлиги, конкретлиги ва экспрессивлиги билан ажралиб туради.

Публицистик нутқ логик асосли бўлиши билан бирга, жамоатчиликнинг фикри ва юрагига эмоционал таъсирли ҳам бўлиши лозим. Шунинг учун ҳам бундай нутқда тингловчи ва ўқувчига тўғридан-тўғри мурожаат, риторик сўроқ, антитеза, синтактик параллелизм каби нутқ воситалари кўп ишлатилади.

Публицистик нутқнинг характериға кўра унда турли сиёсий терминлар, неологизмлар, профессионализмлар, сўзлашув нутқи элементлари (*озодлик, тенглик, эркинлик, демократия, партиявийлик, авангард, дўстлик, шараф, бақирмоқ, вайсамоқ*) учрайди.

Публицистик нутқда қаратқич келишигидаги отлар, қиёсий даражали сифатлар, буйруқ-истак майлидаги феъллар, айирув, таъкидлов ва кучайтирув юкламаларининг кўпроқ ишлатилиши шу нутққа хос морфологик хусусият бўлса, синтактик конструкцияларнинг соддалиги, инверсияли гаплар, перефразлар ва ундалмаларнинг қўлланилиши унинг синтактик хусусиятидир.

Одатда, газеталарнинг бош мақолалари кўпинча публицистик характерда бўлади. Чунки уларда кундалик турмушдаги тарбиявий, иқтисодий ва сиёсий масалалар ёритиб борилади. Мисол:

Ватан учун жангда жон олиб, жон бераётган ўзбек йигити, бизни эшит! Сенинг ватанинг букун Амударё билан Сирдарё орасигина эмас, Коммунистик партия сенга буюк Ватан берди. Амудан то буюк Волга дарёсигача, Узоқ Шарқдан то Болтиқ денгизигача, Шимолий Муз денгиздан то Қора денгизгача, Узоқ Хоразмдан то Ленинградга, Андижондан то Мурманскақа қадар сенинг Ватанинг. Сенинг энг буюк шаҳринг — Москва. Сенинг энг муҳташам саройинг — Кремль. Сенинг энг буюк падаринг — Ленин. (Х. О.)

Умуман олганда, оммавийлик, партиявийлик, алоҳида эмоционаллик, баҳолаш, фикр теранлиги публицистик нутқ стилига хосдир.

Сўзлашув стили. Бу стилдаги нутқ ҳам ҳамма учун умумий ва тил воситаларини сайлаб ишлатишда эркиндир. Бу

стиль нутқи ғайрирасмийлиги, экспрессивлиги, баённинг эркинлиги ва асосан, диалогик характердалиги билан изоҳланади. Сўзлашув стилида метофорик сўзлар, диалектизм, вульгаризм ва фразеологик иборалар кўпроқ қўлланади. Турли экстралингвистик факторлар (қўл, бош, бадан ҳаракатлари, мимикалар) сўзлашув нутқи стилига хосдир. Сўзлашув стилидан адабий асарда персонажларнинг нутқий характеристикасини бериш мақсадида фойдаланилади:— *Ман сизга инак соғишниям, — деди Райҳонбиби Олияга, — ўт ўришниям, полизга қандай ишлашниям ўргатаман. Қийлоққа иш билмаган одам дар қолади. (О. Мухторов.)*

Бу стиль нутқида субъектив баҳо формали отлар, сифатларнинг озайторма ва кучайторма формаларининг (*тойчоқ, келинчак, қизча, оққина, қизғиш*) кўп ишлатилиши бу стилининг морфологик хусусиятидир. Шунингдек, турли сўз формаларининг диалектал шаклини ишлатиш (-да ўрнида -га; -нинг ўрнида -ни, -лар ўрнида -ла) ёки аффиксларни нутқий экономия қилиш (*мактабда ўқийди ўрнида мактаб ўқийди*) ҳам бу стилининг характерли белгисидир.

Синтактик жиҳатдан сўзлашув нутқининг асосини тўлиқсиз гаплар (*— Айтаман. — Қимга? — Отинг нима? — Едгор*) ташкил қилади. Шунингдек, сўз-гаплар (*— Ҳа. — Йўқ. — Наҳот.*), эмоционал гаплар (*Ҳа, баракалла! Яша, азамат! Вой, раҳмат!*), риторик сўроқ гаплар ҳамда боғловчисиз қўшма гапларнинг кўп ишлатилиши ҳам сўзлашув стили учун характерли хусусиятдир.

Сўз тартиби нисбатан эркин, сўзловчи учун муҳим саналган сўз гап бошида берилади. (*Кеча қайтди даладан ўзи. Ездим укамга хат.*) Шунинг учун ҳам бу нутқда инверсия ҳодисаси мавжуд.

Бадий стиль. Бу стилда, асосан, бадий асарлар яратилади. Бадий нутқ образли ва эмоционал-экспрессивдир. Бунда тилнинг коммуникатив функцияси билан эстетик-эмоционал функцияси қўшилиб кетади. Бадий услубда тил воситаларини сайлашда тематик ва услубий чегараланиш бўлмайди. Бунда юқорида қайд қилинган барча услубларга хос элементлар иштирок этади. Шу билан бир қаторда, бадий нутқда полисемантик сўзлар, кўчма маъноли сўзлар, синоним, омоним, антонимлар, эскирган ва янги сўзлар, жаргон ва вульгаризмлар, фразеологик иборалар ва халқ мақоллари кенг қўлланилади. Бунда сўз ва иборалар воситасида образ яратилади. Ҳаётнинг жонли картиналари чизилади. (*Чоғиштиринг: чеҳра, жамол, рухсор, ораз; лаб, дудоқ; табассум, ишва, ноз, оқ олтин, заркокил.*)

Отлардаги кўплик формаси (-лар)нинг турли семантик-стилистик мақсадлар учун ишлатилиши, кичрайтиш-эркалаш формаларининг кўп қўлланиши, феъл замонларининг алмашлаб ишлатилиши бадийий стилнинг морфологик хусусиятидир.

Синтактик жиҳатдан бадийий стиль турли типдаги гапларнинг бўлиши, кўчирма ва ўзлаштирма гапларнинг чегараланмаганлиги, синонимик гаплар, перефразларнинг кўп учраши, сўзларнинг тўғри тартиби ва инверсиядан истаганча фойдаланиш мумкинлиги кабилар билан характерланади.

Илмий стилда эса сўзлар терминологик характерда бўлиб, фақат тушунча, тасаввур англатса, бадийий стилда сўзлар тушунча ифодалаш билан бирга, жонли образлар ҳам яратади: ўрик сўзининг илмий ва бадийий нутқда қўлланишини қўйиштиринг.

Ўрик

Ўрик — раъногулдошлар (атиргуллилар оиласи)га мансуб мевали дарахт. Дарахти 10—15 м гача. Барги кенг, тухумсимон. Гули оқ. Ёки пушти, баргидан олдин очилади. Меваси этли, данагидан ажраладиган ва ажралмайдиган хиллари бор. Март-апрелда гулдайди, меваси май-июлда пишади. (ЎзСЭ.)

Ўрик дарахти остидаги баланд супада ётган Муротали одатдагидек, тонг саҳарда уйғонди. Уйғонди-ю, кўзларини катта-катта очиб ўрик шохларига термилди. Ҳар бир новда гунча ва гул билан тўла эди. Кекса деҳқон севимли дарахтининг шохлари, новдалари, гунча ва гулларига иштиёқ билан термулар экан, қалби севинч билан талпинарди. Қудратли ўриكنинг узун шохлари ва новдалари кенг ҳовлини тўлдириб турибди.

Муротали эндигина гулга кирган ўриكنинг чиройига мафтун бўлиб ётарди. Дарҳақиқат, ўрик бу йил мисли кўрилмаган даражада сергул бўлди, катта кичик новдалар шигил гулга кўмилиб: эндигина куртақдан чиққан нимжон япроқлари ҳам яширган эди. Ўрик дарахтининг қуюқ гули ошноқ булутларни эслатарди.

Барча нутқ стилилари ўзаро алоқадор: бир стилда бошқа нутқ стилининг кўрсаткичлари ҳам учрайди. Шу билан бир қаторда ҳар бир стиль ўзига хос лексик, морфологик ва синтактик воситаларга эга. Ана шу воситаларни билиш, уларнинг ҳар бирдан ўз ўрнида усталик билан фойдаланиш лозим. Агар маълум бир нутқ стилига хос элементлар бош-

қа стилда асоссиз (стилистик мақсадсиз) қўлланса, нутқ фализ бўлади ва тингловчини зериктиради.

1- машқ. Кўчиринг. Функционал нутқ стилларига хос сўз ва ибораларни аниқланг. Уларни: сўзлашув стили, расмий-иш стили; илмий стиль, публицистик стиль, бадийий стиль каби сарлавҳалар остида ажратиб ёзинг.

1. Барча совет граждaнлари билим олиш ҳуқуқига эга.
2. Физкультура ва спорт билан шуғуллан, гигиена қоидаларига амал қил. 3. Конституция — асосий қонун. 4. Чиройлидир гўё ёш келин. Икки дарё ювар кокилин. (Х. О.) 5. Бош омон бўлса, дўппи топилади. (Мақол.) 6. Қуёш ўзининг зар кокилини таради. 7. Ўзбек тили ўзбек халқининг миллий тилидир. 8. Адабий тил халқ тилининг маълум қоидаларга бўйсундирилган кўринишидир. 9. Коммунизм бинокори — улуғ совет халқига шон-шарафлар! 10. Яшасин Коммунизмнинг актив қурувчилари — совет хотин-қизлари! 11. Кўп валдирама, оғзи ялоқ! — деб жерқади тарозидор деҳқонни. (С. А.) 12. Сайрасам, яйрасам кенг фазоларда. (С. А.) 13. Пул демай-ла, шағдан шаққа нима деб кетяпсан йўмаса? — деди Холдор. (Ас. М.) 14. Борағон ятимизда ойлик жа каттамиш, ростмикин? (Ас. М.) 15. — Худоё аямди дайдиға даво бейгин... (А. Қ.) 16. Улуғ Октябрнинг олтмиш йиллигини муносиб меҳнат совғалари билан кутиб оламиз. 17. Ёқубжон қоғоз титкилаб, яна дўнғиллади. (А. Қ.) 18. Ёшларимизда коммунистик ахлоқ нормаларини тарбиялаш идеология соҳасидаги вазифаларимизнинг энг муҳими бўлиб келмоқда. (F. F.) 19. Интернационализм принципи национализмга, миллатчиликка тамоман зиддир. (F. F.) 20. Қуёш уфққа бош қўйди. 21. Математикадан тенглама ва кўп ҳадли сонларни ечишни ўргандик. 22. Институтга кириш учун қуйидаги ҳужжатларни тақдим этиш лозим: ректорат номига ариза, таржимаи ҳол, етуклик аттестати, яшаш жойидан справка, саломатлик ҳақида справка.

2- машқ. Текстдаги илмий стилга хос хусусиятларни аниқланг.

Пахта ҳосилини тезроқ йиғиштириб олиш ва унинг сифатини яхшилаш кўпроқ ғўзанинг баргини қандай тўктиришга, бу эса ўз навбатида, дефолиантлардан оқилона фойдаланишга боғлиқдир.

Ҳозирги пайтда қўлланилаётган бутифос дефолианти заҳарли ҳисобланиб, у учувчан ва ёқимсиз ҳидга эгадир. Бутифос билан ишланган майдонларда унинг ҳиди саккиз кунгача туради. Хуллас, бутифос инсон организми учун зарarli бўлиб, турли касалликларга олиб келиши мумкин.

Заҳарлилик ва атроф-муҳитга таъсир этиш нуқтаи назар

ридан магний хлорати дефолиант-десиканти бирмунча зарарсиз саналади. Магний хлорати ва кальций хлорид-хлоридининг муҳим камчилиги баргларга ва ғўзанинг ўзига «қаттиқ» таъсир этишидир, чунки бу дефолиантлар, одатда, бутифосдан кейинги такрорий ишловда ёки ғўза десикацияси учун ишлатилади.

Бу «қаттиқ» препаратлардан фойдаланилганда пахта ҳосилига ва тола сифатига ҳамда чигитнинг ёғлиликка салбий таъсир этиши муқаррардир. Шу боисдан ҳам Ўзбекистон ССР фанлар академияси Химия институти олимлари бу салбий омилларни мумкин қадар камайтириш мақсадида магний хлоратига аммофос, мочевина ва аммиак селитраси каби минерал ўғитлар қўшишни тавсия этишади. Бунда ҳар бир препарат ўз индексига эгадир.

1. УДМ-1 препарати магний хлорати билан аммофоснинг аралашмаси бўлиб, у хлоратнинг қаттиқлигини юмшатади.

2. УДМ-2 препарати магний хлоратига мочевина қўшилгани бўлиб, бу ҳам хлоратнинг қаттиқлигини юмшатади.

3. УДМ-3 препарати магний хлоратига кальцийли селитра қўшилгани бўлиб, бу хлоратнинг қаттиқлигини юмшатиш билан бирга барглардаги намликни кўпайтиради.

4. УДМ-4 препарати эса магний хлоратига аммиак селитраси қўшилгани бўлиб, бу магний хлоратининг қаттиқлигини оширади ва унинг сарфини икки барабар камайтириш имконини беради.

Кўрсатилган дефолиантлар бевосита дала шароитида (аэродромларда) компонентларни сувда механик аралаштириш йўли билан тайёрланади, бунда ҳеч қандай қўшимча мосламаларга ҳожат йўқ, чунки аэродромларда, хўжаликларда керакли идиш ва насослар қишлоқ хўжалиги зараркунадаларига қарши курашиш даврида фойдаланилади.

Барча дефолиантларнинг ҳосилга ва тола сифатига ҳамда чигитнинг ёғлиликка таъсирини қиёсий синаш шунини кўрсатдики, УДМ препарати қўлланилганда контролдаги вариантларга қараганда бир чаноқдаги пахтанинг ўртача вазни 3—3,5 процент, толанинг пишиқлиги 5—6 процент, чигитнинг ёғлилиги эса 0,7—1 процент юқори бўлади. (М. Набиев, А. Киселев.)

3-машқ. «Ҳозирги ўзбек адабий тили» дарсликларининг бирортасидан илмий стилга мансуб мисоллар топиб ёзинг.

4-машқ. Бирор мақола ёки китобга қисқа тақриз ёзинг.

5-машқ. Текстлардаги расмий-но расмий ва сарф-малумот ва синактик кўрсаткичларни аниқлаб.

1. Пропагандистлар куни партия сиёсий жангчиларининг катта бир группаси КПСС Марказий Комитети таъсис этган фахрий Ленин ёрлиқлари ва столга қўйиладиган медаллар билан мукофотланади. Бу кўп йиллар мобайнида марксизм-ленинизмни ва КПСС сиёсатини пропаганда қилиш соҳасида самарали ишлаётган коммунистлар хизматига бериладиган юқори баҳодир. Партия ташкилотлари пропагандистларга доимо эътибор бериб туришлари ва масъулият билан қарашлари лозим. («С. Ўзб».)

2. Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми матбуотда кўп йил самарали ишлаганлиги учун Тошлоқ район «Тошкент тонги» газетасининг редактори ўртоқ Исмоил Фозилова «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган маданият ходими» фахрий унвони берди. («С. Ўзб».)

3. Тайёрлов бўлимига кирувчилар қуйидаги ҳужжатларни тақдим этадилар: институт ректори номига ариза, йўлланма, ўрта маълумоти ҳақидаги ҳужжат (асл нусха), характеристика, медицина справкаси (286-форма), саккизта фотосурат (3×4 см.).

6-машқ. Расмий-иш стилига хос элементлардан фойдаланиб, иш қоғозлари (справка, ариза, қарор, характеристика) ёзинг.

7-машқ. Қуйидаги парчадан публицистик стиль элементларини аниқланг.

Ёшларга умумий ўрта маълумот беришга ўтишни таъминлашдек мислсиз вазифани мамлакат олдига қўйган Коммунистик партия ўзининг XXVI съездида мактабимиз муҳим маррани забт этди — умумий ўрта таълимга ўтиш ниҳоясига етказилди, деб эълон қилди... Инсоният цивилизацияси тарихидаги мана шу буюк ютуққа Советлар мамлакати эришди! Ҳозир дунёда 800 миллиондан кўпроқ саводсиз киши борлигини, 6 ёшдан 11 ёшгача 130 миллион бола ўқиш нимаю, мактаб нималигини билмаслиги эътиборга олинadиган бўлса, бу ютуқнинг жозоба кучи янада ортади.

Бизнинг ривожланган социализм мамлакатимиз маънавий маданият чўққилари сари комил ишонч билан ҳаракат қилиб бораётганлиги билан фахрланамиз. Партия XXVI съезди ўрта таълимни янада такомиллаштириш, болалар ва ўспиринларни инсоният ҳосил қилган жамики билим хазиналари билан чуқур қуроолантириш, бўлажак меҳнатчи, курашчи гражданиннг шахсини ҳар томонлама камол топтириш юзасидан истиқбол вазифаларини белгилаб берди.

Ҳозир ҳамма жойда сентябрь олди ишлари қизгин тус олган. Болалар дам олишмоқда — уларнинг каникули да-

вом этмоқда, мамлакат эса ҳамиша ёш авлоднинг илм-фан асосларини муваффақиятли эгаллаши, уларнинг гоъвий эътиқодини, юксак маънавий фазилатларини шакллантириш учун шарт-шароит яратмоқда.

Умумий ўрта таълим... Бизнинг ифтихоримиз, совет кишиларига бериб қўйилган буюк неъматдир. Қелинглар, шу неъматдан Ватан келажаги йўлида тўла-тўқис фойдаланайлик. (*«Ўқитувчилар газетаси»*.)

8-машқ. Сўзлашув стилига хос сўзлар ва ибораларни аниқлаб, уларнинг лексик ва грамматик хусусиятларини тушунтиринг.

1. Қадим ўтган замонда бели букрайган, қулоғи тикрайган, пешанаси тиришган, оғзи шақшайган, кўзи чақчайган, мўйлови шопдай, қорни олақопдай, оёғи асовдай, қўли касовдай бир мечкай ўтган экан. (*Ўзбек халқ эртаклари.*)

2. — Иби, мен буни туппа-тузук қиз десам, бу созанда экан-ку!— минғирлади кампир Олиянинг шундай катта даврада бемалол рақсга тушганидан бўғилиб... (*О. Мухторов.*) 3. — Энди сахрога қайтмаймизми, ада? 4. — Бу нима қилганинг, ўзбошимча! Бу нима қилганинг дайди!— деб қулоғимдан чўза бошлади. (*Ҳ. Назир.*)

5. Ғ а н и: Яланг ёлғон гапирасиз-да.

З е б и: Вой, анавини шиктини, ишонмайди-я...

Ғ а н и: Бўлмаса нега қумга тушган тангадек кўринмай кетдингиз?

З е б и: Кўринаяпман-ку... Кўзим тегди чоғи.

Ғ а н и: Қуралай кўз пирт учиради кишини, пучуғим.

З е б и: Пучуқ деманг! Боринг-э...

Ғ а н и: Мушук босган чучварадай бурунчангиз бор.

З е б и: Ажаб бўпти... (*К. Яшин.*)

6. Нима? Овозини ўчир итваччанинг. (*С. Кароматов.*)

7. Бу ҳаромини олдинроқ қўлга олдик... (*Ҳ. Ҳ.*)

9-машқ. Ғ. Ғуломнинг «Драматург кўпми, шоир?» ҳажвиясидан бадиий стиль элементларини аниқланг ва уларга изоҳ беринг.

Шу саволни менга берган кишини мен ҳалигача эслик-кина кишилардан санаб юрар эдим. Кутмаганда шундай ғариба савол:

— Драматург кўпми, шоир?

Мен бу саволнинг жавобини мухотабнинг ўзидан топирмоқчи бўлдим. Чунки яхши муаллимлар бу тажрибани маъқул топадилар. Бинобарин, муаллимвори виқор ва табассум билан ўзидан сўрадим:

— Эй, савол сўрагувчиларнинг бахтлироғи, сен аввал менинг шу саволимга жавоб бергил, сўнгра жавоб ўз-ўзидан муҳайёдир, — дедим, — турмушда талай драмаларни ке-

чирган 50 яшар хотиннинг бошида неча адад мўйи бор ва буларнинг неча донаси оқ ва неча донаси қора ва неча донаси қораликдан оқликка ўтиш арафасидадир?

— Сўрагувчи бу фасоҳатдан мот қолди. Бир неча минут таажжуб бармоғини эсанкираш оғзига тиқиб, тафаккур бошини ҳайронлик этагига пуч ёнғоқдай ташлаб ўтиргач, ниҳоят такаллумга келиб айтди:

— Бу саволингиз ақл ҳисобдонлигидан мустаснодир, ҳалигача ҳеч ким бу мантиқдан бери бўлган чўтни қоқиб кўрмагандир.

Мен унинг бу раддиясига истиғно кўрсатмадим ва дедимки:

— Балли, сенинг менга берган саволингнинг жавоби ҳам худди ўзинг берган шу раддия билан интиҳо топадики, Ўзбекистон каби васеъ бир мамлакатда, хусусан омманинг ишқибозлиги дош қозондай қайнаган бир ерда драматурглар билан шоирларнинг қанчалиги ва уларнинг бир-бировларидан ададча тафовутларини ақл чўтига солиб, фикр ҳисобдонлигидан ўтказув, жала кўпигини санаш ва санаганда ҳам новларга ажратиб санаш каби мантиқ гардишига сиғмайдиган бир ишдир.

Савол сўрагувчи ўз саволининг баъзи бир ерларини мукаммаллаш учун бир нафас лабларини жуфтлаб такаллумга тил очмоқчи бўлди. Мен бир шўрликда кўрилган бу ожиз истиҳолани ювиш учун суҳандонлик майдонида нутқ дулдулига миниб; тил ханжарини ўйната-ўйната зердаги лекцияни чунонам бошлаб кетдимки, менинг сўздаги чобукдастлигимдан, у ҳар икки қулоғи етмагандай, оғзини ҳам карракдай очиб, учинчи қулоқ ўрнида менга қаратиб тингламоқда эди...

10-машқ. «Дара»нинг (Қаранг: ЎзСЭ, III, 555-бет; Садриддин Айний. Асарлар, II, 7—9-бет) илмий ва бадий тасвирини чоғиштиринг. Бадий стильнинг лексик-фразеологик, морфологик ва синтактик хусусиятларини тушунтиринг.

ЛЕКСИК СТИЛИСТИКА

3-§. Сўз қўллашнинг аниқлиги

Сўз тилнинг муҳим бирлиги сифатида тилшуносликнинг барча бўлимларида ўрганилади. Сўзнинг стилистик хусусияти стилистик бўёғи ва уларнинг қўлланиши лексик стилистикада ўрганилади. Сўзнинг предметлик (денотатив) маъноси унинг баҳо (коннотатив) маъноси билан билвосита боғланган бўлади. Сўздаги коннотатив маъно ва унинг

функционал нутқ стилларига муносабатига кўра ўзбек тили лексикаси асосан иккига: коннотатив маънога эга бўлмаган, барча нутқ стилларида тенг ишлатиладиган, ҳамма учун умумий бўлган нейтрал сўзлар ҳамда коннотатив маъноли, стилистик чегараланган сўзларга бўлинади.

Стилистик нейтрал сўзлар кундалик турмуш воқеа-ҳодисалари, табиат ва жамиятдаги белги, ҳаракатларнинг атамаси бўлган тўғри маъноли сўзлардир: *Ой, нон, пахта, шамол, қизил, беш, юз, ўқи, ишла, эрта, кеч*. Бундай сўзлар кўчма маънода ишлатилса, стилистик бўёққа эга бўлади.

Коннотатив маъноли сўзлар тушунча ифодалаш билан бирга қўшимча эмоционал-экспрессив ёки баҳо маъносини ҳам ифодалайди: *чехра* сўзида аташ ва ижобий маъно, *афт* сўзида аташ ва салбий оттенка мавжуд. Яна чоғиштиринг: *қарамоқ — ўқраймоқ, кулмоқ — илжаймоқ, гапирмоқ — лақилламоқ, чиройли — момоқаймоқ*.

Айрим сўзларнинг ўзагидан коннотатив маъно англашилса (*юз — афт, бўш — лаванг*), баъзиларига турли қўшимчалар қўшиш (*онажон, отахон, қизгина*) ёки сўзларни кўчма маънода қўллаш (*тулки, «қуён»* айёр одамга нисбатан) орқали ифодаланади. Сўзлардаги денотатив ва коннотатив маъноларни фарқлай билиш, улардан оқилона фойдаланиш ҳамда ўз ўрнида ишлатиш зарур. Буни ўз вақтида ёзувчи М. Горький ҳам «сўз танлаш ва сўз билан ишлашга виждонан, қаттиқ киришиш керак»лигини алоҳида уқтирган эди.

Шунга қарамай, айрим бадий асарларда, газета ва журнал мақолаларида сўз танлаб ишлатиш билан боғлиқ қатор камчиликлар учрайди: *Сигир бошини кўтариб, атрофга назар ташлаганича тилларини яларди. (Газетадан.)* Бу гапга диққат қилинса, сўзларнинг нотўғри танланганлиги яққол кўзга ташланади (*назар ташлаганича, тилларини яларди*). Ёки: *Сиз билан танишганим билан фахрланаман.* Бу гапда билан кўмакчиси ортиқча ишлатилган. Тўғриси: *Сиз билан танишганимдан фахрланаман.* Худди шунингдек, сўзларни кераксиз ўринда такрор қўллаш ҳам нутқ таъсирчанлигини пасайтиради, тингловчини зериктиради. Буни мутафаккир шоир Алишер Навоий ҳам қайд этади:

Бир деганни икки демак хуш эмас,
Сўз чу такрор ўлди, дилкаш эмас.

Умуммаданиятнинг ажралмас бир қисми бўлган оғзаки ва ёзма нутқ маданиятига, адабий нормага доимо эътибор бериш керак:

Демак, нутқ адабий ва стилистик нормага эга. Маълум бир қолипга кирган, кўпчилик томонидан маъқулланган ва тан олинган, актив қўлланишда бўлган тил воситалари йиғиндиси адабий норма саналади.

Маълум шарт-шароитга кўра ўзгариб турадиган, қўлланиши кўпчилик томонидан одат тусига кирмаган, маълум стилистик бўёққа эга бўлган тил элементларининг йиғиндиси стилистик нормадир.

Оғзаки ва ёзма нутқдаги стилистик хатолар асосан адабий ва стилистик нормаларни билмаслик натижасида келиб чиқади.

11-машқ. Стилистик нейтрал ва стилистик бўёқли сўзларни икки устунга ажратиб ёзинг.

1. Авзо, кўриниш, кайфият. 2. Айюҳаннос, шовқин. 3. Алам, байроқ, ялов. 4. Бахт, иқбол, толе, саодат. 5. Бош, калла. 6. Душман, ёв, ганим, ағёр. 7. Жирканч, қабиҳ, разил, манфур. 8. Илтимос, илтижо, ўтинч, зор, тавалло. 9. Қамбағал, қашшоқ бечора, фақир, мискин. 10. Қет, жўна, йўқол. 11. Севги, муҳаббат, ишқ.

12-машқ. Қоннотатив маъноли сўзларни аниқланг. Қоннотатив маънолар қандай йўл билан ифодаланганлигини ва оттенкаларини изоҳланг.

1. Бибихонимнинг илтимос ва илтижолари ўз ишига фаранг, қўли гул йигитга таъсир қилмади. (*М. Қориев.*) 2. Хасис, қурумсоқ, инсофсиз бойлар ҳолимиздан хабар олмасдилар. (*М. Муҳаммадҷонов.*) 3. Маманиёзнинг ёстиқдоши ўлиб кетиб, Бир ўғилча қолган экан бўйи етиб. (*Ф. Ф.*) 4. Хасис ўлган отнинг тақасини истар, Лаганбардор бошлиқ кўнглини истар. (*«Муштум».*) 5. Шунақа чиройлими?—деди Элмурод ўйламай ва кўзи жимирлашди. Бундай гўзалнинг қанақа бўлишини тасаввур қилолмади. (*П. Турсун.*) 6. Келибдир Волга узра қонхўр итлар, Жаҳонда энг разил, ифлос палидлар. (*Ҳабибий.*) 7. Қумуш қишдан зумрад бардордан, Қолишмайди кузнинг зийнати. (*У.*) 8. Сизга зарар бердиларми, отажон? (*А. Қод.*) 9. Жодугар! Мактабингни пишириб е! (*У. Ҳошимов.*) 10. Вой кўзимнинг оқу қароси,—деб йиғлай бошлади. (*С. А.*) 11. — Йўқ, бувижон, битта мени деб бир неча киши азобга қолади. Кетаман, бувижон! (*С. Кароматов.*) 12.— Қаёққа кетасан, қизгинам? Мен билан сенинг додимизни парвардигордан бўлак тинглайдиган одам йўқ! (*С. Кароматов.*) 13. — Ойижонгинам, сизни қанчалар яхши кўришимни билсангиз эди,—дея унинг юзларидан ўпди. (*С. Кароматов.*) 14.— Ростми? Бўрибой деган кўр бўлганми? (*Ас. М.*)

13- машқ. Қуйидаги жумлаларда йўл қўйилган стилистик хатоларни аниқланг: ҳар бир хатонинг характери (масалан, сўз маъносини билмасдан нотўғри қўллаш, грамматик кўрсаткичларни хато ишлатиш, гапда сўз тартибининг бузилиши кабиларни) кўрсатинг ва таҳрир қилиб ёзинг.

1. Чол бошини сарак-сарак қилди-ю уҳ тортиб деди:— Бу кўлда балиқдан нишона ҳам қолмаган. Ҳаммаси патарат топган. Мана шу қирғоқда ана шу қоғоз фабрикаси қурилди-ю, балиқларга қирон келди, кўлда биронта жонзор қолмади. 2. Экинлардан мўл ҳосил етиштиришда техниканинг қудратли кучига таянган деҳқон суринамайди. 3. Абдувоҳид Ғалча қишлоғида туғилиб ўсган, шу қишлоқдаги 30-ўрта мактабда 10 йил таҳлил олиб қолган, билимини эса олий ўқув юртида пишитган. 4. Электротрактордан фойдалана оламизми, ўртоқ Қодиров? — Ҳа, албатта, нега фойдаланмайлик. Электростанциямиз бетўхтовсиз ишлаб турибди. 5. Шу кўнгга қадар гўзаларга комплект тўртинчи марта ишлов бериляпти. 6. Айрим пайкалларнинг уватларида бўлган ёт ўтларга истаганча зарпечак бўлиб, ҳатто у уруғлаш даражасига бориб етган. 7. Ҳосилни 80 процентини пахта териш машиналарида териб оламиз. 8. Бу корхона чевар тўқувчилари ярим йиллик плани муддатидан олдин адо этишга мушарраф бўлибдилар. (*«Контрол ишлар» тўпламидан, тузувчи: И. Тошалиев.*)

4-§. Кўп маъноли сўзларнинг стилистик қўлланиши

Сўзлар ўз ифода мундарижасига кўра бир маъноли ва кўп маъноли бўлади. Одатда, ҳар бир сўз маълум бир предмет, белги, ҳаракат кабиларнинг атамаси сифатида пайдо бўлади. Кейинчалик у бошқа турдаги предмет, белги ва ҳаракатларга тадбиқ қилинади, натижада моносемантик сўз полисемантик сўзга айланади. Полисемантик сўзларнинг маъноси фақат контекст орқали аниқланади.

*Бобур, ул гул зулфи остида эмасдур холлар,
Жон қушин сайд айлар учун доналардур домида.*

Мисолдаги *гул* сўзи «жонон», «ёр» маъносида.

Полисемантик сўзларда сўз маънолари ўзаро боғланган бўлади, уларнинг алоқа иплари сезилиб туради: *Врач дамнинг кўзини даволади* (*кўз* — кўриш органи). *Булоқнинг кўзи очилди* (*кўз* — тешик). *Деразанинг кўзи* (*кўз* — ойна ўрнатиладиган жой), *тахтанинг кўзи* (*кўз* — доира шаклидаги жой) ва ҳоказо. Мисоллардаги *кўз* сўзининг бош, асосий маъноси доира шаклидаги ўйиқ жой маъноси билан

ўзаро боғланган. Худди шунингдек, *бош, қош, тил, бел, ўт-кир, уламоқ* сўзлари ҳам турли контекстда турлича маъно ифода этиб кела олади.

Полисемантик сўз маънолари орасидаги алоқанинг узилиши натижасида омоним вужудга келади. Масалан, *суз-моқ* феъли сув юзида ҳаракатланмоқ (*сувда сузиш*), сузгичдан ўтказмоқ (*сут сузилди*), идишга солмоқ (*косага овқат сузиб берди*) маъноларини ифодалайди.

Ёзувчи ва шоирлар бир маъноли сўзларни ишлатиш билан бир қаторда бирор воқеа-ҳодиса моҳиятини яққолроқ очиш, унинг хусусиятларини бўрттириброқ тасвирлаш учун сўзларнинг кўп маънолилигидан ҳам усталик билан фойдаланадилар.

Полисемантик сўзлардан стилистик мақсадларда фойдаланишда уларнинг асосий, ўз маъносидан ташқари, кўчма маъноларига кўпроқ эътибор берилади. Бир сўзнинг кўп маънолилигидан сўз ўйинида, кўпинча кинояли нутқларда фойдаланилади.

5-§. Кўчма маъноли сўзларнинг стилистик қўлланиши

Сўзлар асл — реал маъносидан ташқари, кўчма маъно ҳам англатади. Сўзлар кўчма маънода қўлланганда, предмет ва ҳодисаларни атабгина қолмай, ўша предмет ва ҳодисаларни тасвирлаш функциясини ҳам бажаради. Кўчма маъно тилдаги сўзларнинг тўғри маъноси негизида вужудга келади. Кўчма маъноли сўзлар илмий ва расмий иш стилидан ташқари, барча стилларда қўлланилади. Сўзларнинг кўчма маъноси фақат контекстда англашилади.

Кўчма маъноли сўзлар табиат манзараларини чизишда, қаҳрамонларнинг ички дунёсини, руҳий ҳолатини очишда, лирик чекинишларда кенг ишлатилади.

Маъно кўчиришнинг метафора, метонимия, синекдоха ва бошқа турлари мавжуд.

Нарса ва ҳодисалар орасидаги нисбий ўхшашлик асосида маъно кўчириш метафорадир. Масалан, *олтин танга* ва *олтин бошоқ* бирикмаларидаги *олтин* сўзи ўз ва кўчма маънода қўлланган. Бунда кўчма маъно олтиннинг сариқ рангига буғдой бошоғининг ранги ўхшатирилганлиги (белги) асосида юзага келган.

Демак, метафорада сўзнинг ўз маъноси билан кўчма — янги маъноси орасида қандайдир ўхшашлик бўлиши керак. Метафора асосида тўлиқ ва қисқа ўхшатиш вужудга келади. Тўлиқ ўхшатишда тўрт элемент: 1) ўхшаган нарса; 2) ўхшатирилган нарса; 3) ўхшаш сифат, белги; 4) ўхшатиш

кўшимчаси бўлади: *Қошлари камондай, кўзлари юлдуздай эди*. Бу тип ўхшатишлар *-дай, -дек* аффикслари билан бир қаторда, *худди, гўё, мисоли, бамисоли, сингари, каби, янглиғ* ёрдамчи сўзлари воситаси билан ҳам юзага келади.

Тўлиқсиз ўхшатишда юқоридаги тўрт элемент мавжуд бўлмайди. Бунда ўхшаган нарса ўрнида ўхшатиш нарса айтилади:

*Йигитлар мардикор, аёллар чўри
Қизимиз қўй эди, амирлар бўри. («Хат».)*

Уз характерига кўра метафоралар икки хил кўринишга эга: 1) умумтил метафоралари; 2) поэтик метафоралар.

Умумтил метафораларига кўчма маъноси унутилаётган, тил бирлиги сифатида қотиб қолган метафоралар киради. Масалан, *бутилка оғзи, дарё қўлтиғи, тоғ этағи*:

Поэтик метафораларга кўчма маъноси ҳали янги, таъсирчан, образлилиги сезилиб турган метафоралар киради. Бу тип метафоралар стилистик фигура бўлиб кела олади ва улар табиат ҳодисаларини аниқ тасвирлаш, образ ва манзаралар яратиш, тасвирланаётган воқеага ижобий ёки салбий муносабат билдириш воситаси бўла олади.

Метафоралар ёзувчи ва шоирлар, айрим индивидлар томонидан яратилади. Улар кўпчилик томонидан ўзлаштирилган, кейн истеъмолдаги иборага айланади. Ҳатто шаблонга айланиши ҳам мумкин (*ишлаб чиқариш машъаллари, зангори экран, оқ олтин*).

Метафоралар нутқни ифодали қилади, шунинг учун ҳам бадий услубда кенг ишлатилади. Бу услуб асарларида ҳиссиётга таъсир қилиш биринчи ўринда туради. Шунга қарамай, бадий нутқни метафораларга тўлдириб юбориш ярамайди. Балки шакл ва мазмун бирлигидан келиб чиқиб, уларни ўз ўрнида, меъёри билан ишлатиш лозим.

Маъноси метонимия (*Лермонтовни ташламадим ҳеч. (Ҳ. О.), синекдоха (Николай замонида остонам туёқ кўрмаган. (О.) йўли билан кўчган сўзлар ҳам тасвирни жонли, таъсирчан ва образли қилишда муҳим стилистик роль ўйнайди.*

14- машқ. *Боқи, кўз* полисемантик сўзларининг контекстдаги маъноларини аниқланг. Уларнинг семантик-стилистик функциясини тушунтиринг.

1. Мажлис бошида имом билан уришиб олган мулла жавоб берди. (С. А.) 2. Қайта бошдан калима айтган билан мусулмон бўладими? (С. А.) 3. Ҳайдар дарахт тубидаги

ўчоқ бошига борди. (С. А.) 4. Ғалвирни олиб чош бошига ўтириб олди. (С. А.) 5. У кирга ботиб тусини йўқотган энгил-бошини кўрсатди. (С. А.) 6. Қилич ҳалифанинг бош хотини Қумри биби жуда ташвишга тушган эди. 7. Юз бош қўйдан бир юз элликта соғлом қўзи олинади. 8. Оқ жўхори бошлари қайрилди. 9. Ҳар бир кишининг қўзи чўл томонга тикилган эди. (С. А.) 10. Чол ҳалиги халтачанинг иккинчи қўзидан кўк чой олиб, бир бошдан ҳамма чойнакларга солди. (С. А.) 11. Тиззасининг қўзи чиқди!— деди. (С. А.) 12. Мен сени бу ерга ўзимнинг кўзим деб қўйганман. (С. А.) 13. Қўз кўрқоқ, қўл ботир. (Мақол.)

15- машқ. Бир маъноли ва кўп маъноли сўзларни ажратиб ёзинг. Кўп маъноли сўзлар иштирокида 4—5 тадан гап тузиб, уларнинг семантик-стилистик хусусиятларини тушунтиринг.

Тўлдирувчи, қўл, бел, оғиз, катта, шийпон, автомобиль, ўйин, ўткир, дафтар, шамол, сув, анор, паст, тез.

16- машқ. Текстлардан кўчма маъноли сўз ва ибораларни топиб, уларнинг қандай стилистик мақсадда ишлатилганлигини изоҳланг.

1. Мажлисимизда «ўлик сичқон» пайдо бўлди, уни қувамизми ёки тураверсинми?— деди йигит.

— Ким у?

— Бу «ўлик сичқон» Ҳамробойнинг ўғли, — деди йигит, — отаси дара аҳолисининг қонини ичган, бу ҳам ота «касби»ни давом эттиришни хоҳлайди. (С. А.) 2. — Сизнинг ҳокимингиз эшакми, бўримми, меҳмон?— деб сўради ундан.

— Ҳам эшак, ҳам бўри, — деди меҳмон ҳисобланган ўтинкаш.

— Жуда қизиқ-ку, бир нарса ҳам эшак, ҳам бўри бўлар эканда?

— Ҳа, — деди меҳмон, — агар амир ҳоким бўлса бўлади...

— Амир олдида эшак, халқ устида бўри. (С. А.)

3. — Ёдгор! Сен «Шоҳ қиз» ни биласанми?— деб сўради Гулнор.

— Нега билмай? Шоҳ қиз сенинг ўзингда!

— Ҳазилни қўй! «Шоҳ қиз» лапарини биласанми?— деб такрор сўради Гулнор.

— Биламан! (С. А.)

4. Ҳайдарқулнинг яна қандай гуноҳи бор?— сўради мутавалли.

— У бошлиқ бўлиб бошқалар билан бирга мени «хармурд» (эшак ўлди) қилиб урди.

— «Эшак ўлди» қилиб урганлару, афсуски, эшак «ўлмаган», — деди ҳалиги номаълум одам ўз-ўзига. (С. А.)

17-машқ. Кўча маъноли сўзларни топинг ва қандай йўл билан маъно кўчганлигини изоҳланг. Кўча маъноли сўзларнинг эмоционал-экспрессив хусусиятларини айтинг.

1. Ҳарбий хизмат темир интизомни талаб қилади. 2. Сиз унинг тузини қандай еган эдингизки, у сизга «кўрнамақлик қилма» дейди. (С. А.) 3. Февраль этакларида кун исиб кетди. (С. Анорбоев.) 4. Тоғ чўққилари оппоқ қор билан қопланган. 5. Фан чўққиларини эгаллаймиз. 6. Тиззасининг кўзига ур!— деди. (С. А.) 7. Қизилчўл этагидан чиқадиган оҳ-воҳларга қарши... (С. А.) 8. Навоий «Қуш тили» устида тўлғин завқ билан ишлади. (О.) 9. Сўз санъатининг боши фольклордадир. (М. Горький.) 10. У шундай зўр ҳўкизки, агар ўзига муносиб жуфтини топсанг, бир кечада бир ботмон ерни шудгор қилиб ташлайди,— деди. (С. А.) 11. Оёқ ялангларни-да, деди закотчи,— «одамшавандалар» ўғрилик қилмайди, ўғрилик ҳар вақт оёқ яланглар орасидан чиқади. (С. А.) 12. Тил билан дил бошқа-бошқа бўлмасин, эгри қўллар бизни алдаб юрмасин. (Ҳ. Ғ.) 13. Фузулийни олдим қўлимга Мажнун бўлиб йиғлаб қичқирди. (Ҳ. О.)

18-машқ. Қўйдаги сўзларнинг кўча маъноси асосида гаплар тузинг. Шу гаплар иштирокида кичик ҳикоя ёзинг.

Тоза, қўй, сув, юмшоқ, булбул, оғир, булоқ, ёқа, этак, кўз, қўлоқ, тулки.

19-машқ. Жумлалардаги тўлиқ ва қисқа ўхшатишларни топиб, уларнинг ўзига хос хусусиятларини айтинг, стилистик ролини аниқланг.

1. Амирнинг дарбори чўп суқилган ари уясидай визил-ламоқда эди. (С. А.) 2. У ўтга тушган қилдай тўлғана бошлаган Гулнор эди. (С. А.) 3. Тансиқ гўё бўғилгандай уҳ тортди. Шундай қариндошларни кўкка кўтарган дадасидан хафа бўлди у. (О.) 4. Ораларида Хитой деворидек тўсиқ кўтарилганди, Раҳим Саидов ўзини қаёққа қўйишини билмай қолди. (У. Умарбеков). 5. Оҳ маликам,— деди Мирзо,— сиз зотсиз порлоқ, Сиз ҳилолсиз, йўқ қуёшсиз, у-чи сўниқ шам. (А. Орипов.)

6. Эҳ, Тошкент гуллари ранг-баранг гуллар,
Бир ғубор топмайсиз япроқларида.

Қизлардек мулойим, қизлардек маъсум,
Қизлар кулгуси бор ёноқларида. (С. Зуннуова.)

7. Дарё бир гулзордир, кенг ва бетимсол,

Юлдузлар ғунчадир унинг ичида.

Қўғирчоқ ичида қўғирчоқ мисол,

Гуллар ўстирамиз хона ичида. (А. Орипов.)

8. Тонналаб пахта териб Турсуной бўлай дейман. (Қўшиқ.)

9. Бозорнинг ўзи, хотини Меҳримоҳ ва боласи Ёдгор билан бирга сувга тушган товукдай ивиб, меҳмонхонанинг бир бурчагида жунжикиб ўтирардилар. (С. А.) 10. Ёдгорнинг юзи нақш олмадай, кўзлари тонг юлдузи каби чақнайди. Юқори лабини гўзал қизларнинг ингичка ва қайрилма қошларидай бир нозик қора чизик безатиб турибди. (С. А.)

20-машқ. «Одина» повестидан олинган гаплардаги тўлиқ ўхшатишларни топиб, уларни юзага келтирган грамматик воситаларни кўрсатинг.

1. Арбоб қўйнинг майиб бўлганини кўриб қайнар қозондек тошди. 2. Очликдан қоринларини тошга суркаб ётган мардикорларни қўй подасидек олдиларига солиб чиқдилар. 3. Ойшабиби бир ҳафтагача ўтга тушган қилдек куйиш аломати кўрсатмасдан ўз-ўзидан буралар, остига ўт тушган сомон тўдасидек очиқ аланга чиқармасдан ич-ичидан ёнар эди. 4. Таланган мусофирлар мушук оғзидан қутилган сичқондек қўрқа-писа йўлга тушдилар. 5. Шодлик ўти билан қозондек қайнаётган кампирнинг юрагига гўё бир челақ совуқ сув қуйди. 6. Гулбиби очилишга тайёр бўлиб турган бир ғунча эдики, меҳрибон севгилиси билан сафар қилув умиди ҳавасида очилди, фақат бу сафардан юз берган ноумидлик ели билан очилиш чоғида сўлиб ерга тўкилди. Гулбиби бир ғунча эдики, у бир нафасда ҳам баҳорни кўрди, ҳам хазонни кўрди. 7. Энди Шариф Одина кўзига инсоният гавҳари бўлиб кўринар эди. 8. Овчининг кўзидан қочиб узоқ муддат ётган оч беданадай ўрнидан ирғиб турди.

6-§. Омонимларнинг стилистик қўлланиши

Ташқи томони (айтилиши ва ёзилиши) ўхшаш икки ёки ундан ортиқ сўз лексик омонимияни ҳосил қилади. Омоним сўзлар, иборалар ва грамматик формалар доирасида бўлади: *Чақалоққа от қўйди* (ном). *От кишнади* (ҳайвон). *Онасини бошига кўтарди* (севди, ардоқлади). *Ҳовлини бошига кўтарди* (тўполон қилди).

Ҳар хил маънода келувчи шаклдош сўзлар араб тилида тажнис деб юритилади. «Тажнис — назмга мужиби зеб ва зийнат ва боиси такаллуф ва санъатдур», — деб таърифлаган эди А. Навоий. Бу санъатдан шоир ва ёзувчилар турли мақсадларда фойдаланардилар. Омонимлар шеърятга алоҳида бадиийлик бағишлайди. Омонимлар ёрдамида туюқлар яратилади. Бу соҳада айниқса, А. Навоийнинг хизмати катта:

Ераб, ул шаҳду шакар, ё лаб дурур!
Ё магар шаҳду шакар ёлаб дурур!

*Жонима пайваста новак отғали,
Ғамза ўқин қошига ёлабдурур.*

Бу туюқда «ё лаб» уч маънода ишлатилган: 1) от (организм: ёки лаб), 2) содда туб феъл (яламоқ), 3) ясама феъл (ўқламоқ).

Омонимлар кишини чуқур фикр юритишга ундайди. Бир шаклдаги сўзларнинг маъносини ўйлаб топишга мажбур қилади.

Ўзбек совет адабиётида ҳам омонимлар иштирокида янги туюқлар яратилди ва яратилмоқда. Айниқса, Ҳабибий, Х. Салоҳ, Э. Воҳидов, Т. Йўлдош каби шоирлар яратган туюқлар диққатга сазовордир:

*Бир марта сўзласанг, ўйла неча бор,
Билмасанг билганлар ҳузурига бор.
Бурун кўтармоқни ким қўйди сенга,
Ахир ақллироқ ўзгалар ҳам бор. (Х. Салоҳ.)*

Нутқда икки хил тушунилиши мумкин бўлган ҳолатларга онгли равишда йўл қўйилиб, сўз ўйини ҳосил қилинади:

*Дилрабо, ўлтур бошингдан айланай,
Пандим ол, ўлсам, сўнгогим айла най! (Увайсий.)*

Бадий адабиётда сўзларнинг шаклий тенглиги ҳодисасидан усталик билан фойдаланиш асарнинг қизиқарли, таъсирчан бўлишини таъминлайди. Баъзи ҳолларда юмористик ёки сатирик вазият яратади: ўқувчини кулдиради ва шу ўринда автор урғу бераётган сўзнинг маъноларини ўйлаб кўришга уни мажбур қилади. Масалан, А. Қодирийнинг бир асаридаги хон қизиқчиси нутқини эсланг: Қизиқчи зolim хонга нисбатан «Хоним» деб мурожаат этади. Кулгининг сабаби аниқ, чунки ёзувчи хонни кўпчилик олдида шу сўз воситасида (унинг иккинчи маъносини назарда тутган ҳолда) усталик билан масхара қилади.

Стилистик нуқтаи назардан омонимларнинг нутқда икки хил тушунилишини ўрганиш жуда қизиқарлидир. Нутқнинг икки хил англашилишига олиб келадиган омонимия ҳодисаси, ўз навбатида, кишининг тушунча доирасини ҳам кенгайтиради. Омоним сўзлар маъносининг бири-бирдан узоқ бўлиши улардан сатира воситаси сифатида фойдаланиш имконини яратади. Бундай вақтда бир контекст доирасида омонимлар ўзаро «тўқнаштирилади».

Талаффузи жиҳатдан паронимлар омонимларга яқин туради.

Фонетик структураси ва маъноси бошқа-бошқа, аммо

талаффузи ўхшаш сўзлар паронимлардир: *тамбур* — поезд вагонининг кириш даҳлизи, *танбур* — музыка асбоби; *асир* — тутқун, *аср* — юз йиллик давр; *яроқсиз* — *яроғсиз*; *шаҳид* — *шоҳид*; *шоҳ* — *шох*, *жуда* — *жудо*, *уриш* — *уруш*, *тери* — *тире*, *судхўр* — *сутхўр*, *нав* — *нов*, *зийрак* — *зирақ* ва ҳоказо.

Ўзбек тилида морфем составининг яқинлиги учун ёзма ва оғзаки нутқда адаштириш мумкин бўлган сўзлар анчагина. Нутқда ноаниқликка йўл қўймаслик учун тилдаги паронимларни билиш ва уларнинг маъноларини тўғри англаш лозим. Акс ҳолда қўпол хатоларга йўл қўйилади: *Ҳозир мактабга турли қурилиш материаллари, шу жумладан, ганж ҳам келтирилди (ганж эмас ганч). Бу дарахтлар бир неча асир умр кўрган (асир эмас аср). Чойхона доим кишилар билан тўла бўлар, Ҳамза уларга турли темаларда докладлар қилар, тамбур чалиб, ашула айтиб берар эди («С. Ўзб».) (тамбур эмас танбур).*

21-машқ. Кўчиринг. Омоним сўзларни топиб, маъноларини изоҳланг, стилистик функциясини айтинг.

1. Эшит, қизим Паризод, Чиқарибсан ёмон от. (Ҳ. О.)
 2. Кел, ҳаётим, шавкатим, От ўйнатиб мардона кел. (У.)
 3. Қамонни нишонга тўғрилаб от. 4. Юз номарддан юз қайтар, бир мардни ҳамма мақтар. (Мақол.) 5. Лайлак келди ёз бўлди, қаноти қоғоз бўлди. (Қўшиқ.) 6. Укангга тез-тез хат ёз. 7. Борлиқ узра қанотингни ёз. 8. Бинафшалар, рангоранг гуллар, шиша каби зангори кўллар. (Ҳ. О.) 9. Гапга яна гап улар, ўзаро суҳбат гуллар. (Қ. Ҳ.)

10. Лаълидин жонимга ўтлар ёқилур,
 Қоши қаддимни жафодин ё қилур;
 Мен вафоси, ваъдасидин шодмен,
 Ул вафо билмамки, қилмас ё қилур. (А. Навоий.)

22-машқ. Қуйидаги сўзларнинг омонимларини топиб, улар иштирокида гаплар тузинг. Омонимларнинг маъно нозиклиги ва стилистик бўёғини аниқланг.

Ош, кул, боғ, занг, чақмоқ, туш, қирқ, соғ, ун, ранг, ўтин, асар, эт, тур, сўри, бор, кўк.

23-машқ. Келтирилган фардлардаги омонимларнинг маъноси ва қўлланишини изоҳланг. Омонимик қофиялардаги эмоционал-экспрессивликни тушунтиринг.

1. Оқармасдан туриб бошингдаги соч,
 Яхшилик уруғини одамларга соч.
2. Эларо кимнинг юзи бўлса қалин,
 Қиз бериб, оғгай куёвлардан қалин.

3. Қадаб бер, десам мен либосга тугма,
Сен қаро қошларинг аросин тугма.
4. Қочма суҳбатда нозик қочиримдан,
Хурофотга ўт қўйиб, қоч иримдан.
5. Нафсингни ўлик қил, бўлмагин очкўз,
Йироқни кўзлагин, ухлама, оч кўз.
6. Гўзаллик истасанг, бўлсанг ҳамки чол,
Меҳнату муҳаббат рубобиңи чол.
7. Гар нигоринг сўзласа ёлғон чида,
Бил, вафо бор балки ул ёлғончида...

(Н. Абдусаломов.)

24- машқ. Қуйидаги сўз маъноларини тушунтиринг ва улар ёрдамида гап тузиб ёзинг. Омоним ва паронимга хос хусусиятларни айтинг.

Азм — азим, судхўр — сутхўр, адиб — адип, аълам — алам, аҳил — аҳл, буриш — буруш, девон — диван, дипломат — дипломант, ёриқ — ёруғ, кафе — кофе, кўй — қўй, мурват — мурувват, оталик — оталиқ, пакт — факт, расо — роса, садо — содда, совлиқ — соғлиқ, табақа — тавақа, туш — тушъ, ўқув — уқув.

25- машқ. Вақтли матбуот, бадий адабиёт саҳифаларидан омоним ва паронимлар воситасида ҳосил қилинган сўз ўйинларига мисоллар топинг, уларнинг маъноларини изоҳланг.

7- §. Синонимларнинг стилистик қўлланиши

Чиройли, гўзал, хушрўй, кўркем, сулув, зебо сўзлари шаклан бошқа-бошқа бўлса ҳам, маъно эътибори билан кишининг тус-кўринишиңи ифодалайди.

Синонимларнинг лексик (*катта, улғ, буюк, гигант*), фразеологик (*терисига сиғмади — боши осмонга етди*), морфологик (*-яп, -моқда: боряпти — бормоқда*), синтактик (*Она боласига қайғурди — Она болам деб қайғурди*) каби турлари мавжуд. Маъно жиҳатдан яқин бўлган сўз ва ибора ҳам ўзаро синоним бўлади (*хурсанд — дўпписини осмонга отди*).

Муайян синонимик қаторни ташкил этувчи сўзлар, иборалар ва формалар маъно нозикликлари билан бир-биридан фарқ қилади. *Чоғиштиринг: оғир, қийин, мушкул; ялқов, дангаса, ландавур, лапашанг.*

Синонимик қатордаги сўзлар, асосан, қуйидаги хусусиятларга кўра ўзаро фарқланади.

1. Эмоционал-экспрессив бўёқ жиҳатидан (*юз* — нейтрал, *афт* — салбий бўёқли); 2. Қайси услубга оидлиги жиҳатидан (*юз* — нейтрал, *ораз* — бадий, *пул* — нейтрал, *муллажиринг* — сўзлашув); 3. Адабий тил ва шева муносабатига кўра (*дўппи* — адабий, *калапўш* — шева элементи).

Кўп маъноли сўзлар эса ҳар бир маъноси билан бошқа-бошқа синонимик қатор ҳосил қилади (*битирмоқ* — *тугатмоқ* — *бажармоқ*).

Сўзловчи ёки ёзувчи ўз фикрини мақсадга мувофиқ ифодалаш учун синонимларнинг ана шу хусусиятларини билиши ва улардан кераклисини сайлаб ишлатиши лозим. Чунки нутқдаги асосий хатолар синонимларнинг маъно нозикликларини билмаслик ёки эътиборсизликдан келиб чиқади: *Аффиксларнинг қўйиллиш ҳодисаси тилнинг қонуний ҳодисаларидан саналади. Қўйма аффикслар, шубҳасиз, содда аффиксларга нисбатан янги аффикслар саналади*, деган фикрни қуйидагича ифодалаш мақсадга мувофиқ бўлади ва бунда ортиқча такрорлардан қочилади: *Аффиксларнинг бириктириш тилнинг қонуний ҳодисасидир. Қўйма аффикслар соддаларига нисбатан янги қўйимча саналади*.

Синонимлар нутқни, асар тилини раво, ифодали ва гўзал қилади. Синонимия кишининг гашини қўзғатувчи кераксиз, ўринсиз такрордан ҳам қутқаради: *Колхозимизнинг колхозчилари пахта планини бажардилар, пилла планини бажардилар, гўшт планини бажардилар, дейиш ўрнига — Колхозимизнинг деҳқонлари пахта планини бажардилар, гўшт ва пилла топшириш планини ҳам адо этдилар* деган маъқул.

Синонимик қатордаги сўзларнинг маъно яқинлигини ҳисобга олиш билан бирга, уларнинг маъно нозикликларидаги фарқни сезиш муҳим аҳамиятга эга.

Бир синонимик қаторни ташкил қилувчи сўзлар маъно жиҳатдан яқин бўлсалар ҳам, баъзан улардан бирини иккинчисининг ўрнида ишлатиб бўлмайди: *кекса, қари, оқсоқол, мўйсафид, нуруний* синонимларидан *оқсоқол, мўйсафид, нуруний* кабилар нутқ кўриниши жиҳатидан чегаралангандир. Бу учала синонимни ҳайвонларга нисбатан қўллаб бўлмайди (*оқсоқол қўчқор, нуруний товук, мўйсафид эчки*).

Худди шунингдек, *ориқ* ва *озғин* синонимларидан *озғин* одамларга нисбатан, *ориқ* ҳайвонларга нисбатан ишлатилади.

Ҳар бир синоним сўзнинг ўзига хос хуеусияти унинг бадий нутқда ишлатилишида очиқ кўринади. Чунки бир синонимик қаторни ташкил қилувчи уяда умумийлик билан

жузъийлик бирлашади. Умумийлик уларнинг ҳаммаси учун тушунча бирлиги бўлса; жузъийлик тушунчанинг маълум бир томонини ажратиб кўрсатишдир. Синонимлардаги тасвирийлик ҳам худди ана шундадир. Синонимлардаги бу хусусиятни XV асрдаёқ аллома шоир Алишер Навоий сезган эди. У ўзининг «Муҳокаматул лугатайн» асарида *йиғламоқ* сўзига мазмунан яқин бўлган 7 та синоним келтиради: *йиғламсинмоқ, инграмоқ, сиқтамоқ, синграмоқ, ўқирмоқ, уничикирмоқ, ҳой ҳой йиғламоқ*. Навоий бу синонимларнинг маъно нозикликларини шеърӣ мисолларда тушунтириб берган.

Алишер Навоийнинг традицияси ўзбек совет ёзувчилари томонидан кенг давом эттирилди. Жумладан, Ойбекнинг «Қутлуг қон» романида биргина *ичмоқ* сўзининг ўнта, С. Айнийнинг «Қуллар» романида *гапирмоқ* сўзининг ўн иккита синоними келтирилган. Бу асарнинг бадий таъсирчанлигини оширишга хизмат қилган.

Бадий нутқда кенг истеъмолдаги синонимлар билан бирга поэтик, жонли сўзлашув нутқида хос ҳамда вульгар характерли синонимлар учрайди.

Кундалик ҳаёт учун зарур бўлиб, кенг истеъмол қилинадиган, барча стиллар учун умумий бўлган синонимлар кенг истеъмолдаги синонимлардир. Бундай синонимлар айтилаётган фикрнинг ранг-баранг чиқишини таъминлаш, нутқни раван қилиш, сўз қайтариғи (такрори)нинг олдини олишда муҳим стилистик восита ҳисобланади: *фойда, наф, манфаат; баҳс, тортишув, мунозара; қўрқитмоқ, пўписа қилмоқ; гапирмоқ, демоқ, айтмоқ*.

Поэтик синонимларга китобий услубга хос жимжимадор сўзлар киради. Бундай тип синонимлар кўпроқ персонажлар нутқида қўлланади.

*Сайрасам, яйрасам кенг фазоларда
Ер ҳидин исласам хуш ҳаволарда. (С. А.)*

Сўзламоқ ўрнида *сайрамоқ, осмон* ўрнида *фазо, ҳаво* синонимларини ишлатиш билан юқори кўтаринки стиль яратилган.

Жонли сўзлашув тилига хос синонимлар оригинал параллел яратиш ёки нутққа муносиб ранг бериш учун ишлатилади. Бундай синонимлар образлиликни кучайтиради. Жумладан, жонли сўзлашувдаги *калла* сўзи адабий тилда *бош* синонимига эга. Лекин бу синоним сўзлар ишлатилиш ўрнига кўра ўз стилистик фарқларига эга. Булардан *калла*, асосан, ҳайвонларга нисбатан ишлатилади. Лекин жонли сўзлашувда инсон фаолияти ва унинг ярамас, салбий томон-

ларини баҳолашда киноя, кесатиқ учун *калла* сўзи инсонга нисбатан ҳам ишлатилади.

Гапирмоқ сўзига синоним қилиб келтирилган *валжирамоқ*, *вақилламоқ*, *акилламоқ* кабилар вульгар характерли бўлиб, айрим персонажлар нутқини индивидуаллаштиришда қўлланилади.

Бадий тасвирда бирор предмет ёки ҳодисани аниқ изоҳлаш ва таърифлашда кўпинча бир сўзнинг ўзи ожизлик қилиб қолади. Бундай вақтда маъно жиҳатдан уни тўлдирадиган бошқа синоним сўз ишлатилади: *Ота-оналардан ажратилган ёш болаларнинг оху зорлари, фарёду фиғонлари кўкка чиқмоқда.* (С. А.) *Кишининг кўнглини ғам-қайғу билан тўлдирарди.* (С. А.) Кетма-кет ишлатилган синонимлар персонажларни турли томондан характерлаб, уларнинг социал фарқини ҳам аниқ кўрсатади: *Оч-яланғоч, кийим-кечаксиз қолган қуллар...* (С. А.) Синонимларни бундай қўллаш фақат маънони кучайтирибгина қолмай, китобхонга эмоционал-экспрессив таъсир ҳам кўрсатади.

Шеърятда синоним сўзлардан фойдаланишнинг ўзига хос томонлари мавжуд. Автор синонимлардан тўлиқ қофиялар яратади ва вазн ўлчовини сақлаб қолади. Шунингдек, синонимларни кетма-кет қўллаш билан шеър руҳига мусиқийлик киритиб ўқувчи диққатини шеър мазмунига қаттиқроқ жалб қилади:

*Мулқободда энг қари одам,
Ҳеч роҳат кўрмаган битта бечора
Чорикор, мардикор, етим, қул чўпон.* (Ҳ. О.)

Охирги мисрадаги бешта сўзнинг ҳаммаси Мулқободдаги чолнинг аянчли ўтмишини кўрсатувчи таъсирчан синонимик қатордир. Бундай таъсирчанлик Ҳамзанинг «Бир маҳлиқо» шеърида ҳам яққол кўринади:

*Жаҳонда сен киби бир маҳлиқо қайтуб бино бўлмас,
Вале бўлган билан сандек қадди мавзун фано бўлмас,
Қўриб келдим тамоми моҳипайқар, дилраболарни,
Сенингдек оқилу доною бошарму ҳаё бўлмас.*

26- машқ. Қуйидаги сўзларнинг синонимларини топинг ва уларнинг ўзаро маъно фарқларини аниқланг. Ҳар бир синонимга функционал стилистик характеристика беринг.

Ватан, бахт, ҳусн, яхши, олтин, гаплашмоқ, чопмоқ, бажармоқ, бирдан, тез, қўшни.

27- машқ. Қуйидаги гапларни таҳрир қилинг, такрор сўзларни уларнинг синонимлари билан алмаштириб ёзинг.

1. Етоқхонада навбатчилик графиги тузилган бўлиб, ўқитувчилар шу навбатчилик графиги бўйича навбатчилик қилмоқдалар. 2. Биз она тили методикаси машғулотида мактабда она тилидан машғулот ўтказиш методикасини ўргандик. 3. Чиройли шаҳарнинг кўчаларида, чиройли боғларида сайр қилиб қайтдик. 4. Подачилар озгин сигирларнинг парваришига алоҳида эътибор бериб парваришламаётирлар. 5. Шуниси қувончлики, ўқитувчи хотин-қиз педагогларимиз ўқитувчиларнинг кўпчилигини ташкил қилади. 6. Даврага қўйилган катта каравотда хонанда ва созандалар давра қуришган. 7. Энди қўшиқчи шоирларнинг шеърлари билан айтиладиган қўшиқлар тингланг.

28- машқ. Русча-интернационал ва ўзбекча сўзлар синонимияси иштирокида сўз бирикмалари тузинг. Уларнинг маъно ва стилистик фарқларини тушунтиринг.

Армия — қўшин, авангард — илғор, солдат — аскар, арестократ — аслзода, аферист — алдамчи, музикант — созанда, паразит — текинхўр, редактор — муҳаррир, ударник — зарбдор, штраф — жарима.

29- машқ. Ажратилган сўзларни уларнинг синоними бўлмиш фразеологик иборалар билан алмаштириб ёзинг ва семантик-стилистик фарқини изоҳланг.

1. Мирзакаримбой ҳамма бойлар каби айёр, муғомбир, пухта-пишиқ. (О.) 2. Атроф теваракда кўчани чангитиб, тўпалон қилиб юрган болаларнинг шовқини тинган. (Р. Ф.) 3. Сафар аканинг астойдил аччиқланганини сезган имом орага тушди. (А. Қод.) 4. Биз партиямиз қондаларини бузаётган кишиларга лоқайд қараб туришимиз мумкинми? (С. Ўзб.) 5. Ғуломжон муродига етдим деганда йиқилган одамдай турган ерида бўшашиб ўтириб қолди. (М. Исмоилий.) 6. Кишининг қадри амали ва унвони билан эмас, ватанига, халқига қилган хизмати билан ўлчанади. (Шуҳрат.) 7. Афанди бу ҳақда гапирмади. («Муштум».) 8. Ярамас болаларга қўшилиб қолдим деб кўрқаман. Уч кундан бери йўқ. (Р. Ф.) 9. Колхозчилар кеккайган раис Элбой Қорабоевнинг адабини берди. («С. Ўзб.»)

30- машқ. Қавсдаги отларни тегишли сифатлар билан бириктириб, сўз бирикмалари тузинг. Бир синонимик қатор ташкил қилган сифатларнинг айримлари баъзи отлар билан бирика олмаслик сабабларини тушунтиринг.

1. Иноқ, аҳил, қадрдон, тотув, иттифоқ, қалин (шаҳар, одам, бола, дўст, маҳалла, оила). 2. Етук, баркамол, расо (қиз, олим, бўй). 3. Нохуш, кўнгилсиз, ёқимсиз (бола, во-

қаа, хабар). 4. Пухта, пишиқ, мустақкам, мақкам, чидамли (бино, ирода, сурп, ғишт, йигит). 5. Рост, тўғри, чин, ҳақ (йўл, сўз, бола, иш). 6. Содда, оддий, жўн, ибтидоий (сўз, жамоа, совға, вагон).

31- машқ. С. Айнийнинг «Қуллар» романидан олинган гаплардаги синоним сўз ва ибораларни топинг. Бир контекстда ёнма-ён келтирилган синонимларнинг ўзаро маъно фарқи ва стилистик аҳамиятини изоҳланг.

1. Мен сенинг ишқинг, сенинг севгинг билан тўлиб-тошганим учун ҳар бир ишимни мана шу севгига келтириб боғлайман. 2. Иш шундай бора берса, коммунист бўлиб ёлғиз оёқ яланглар, дастурхони нон кўрмаганлар қоладилар. 3. Энди мен нима қиламан?— деган мулла, арслондан қўриқиб бошини қамишлар орасига тиқиб турган эшакдай калласини сандалга тиқди. 4. — Мен,— деди у,— амир замонида кўп жабру зулм кўриб, ерларимдан ажралганман. 5. Бизни қувонтирмақдади йиғим-теримнинг сайли. 6. Жилвон ариғи энди кўз ёшидай жилдираб эмас, ҳақиқатан Жилвон рўд — наҳр бўлиб тўлқинланиб оқмоқда эди. 7. Биз учун шавқ, ғайрат, жасорат берадиган, ғалабага, зафарга олиб борадиган ашулалар, ҳаволар керак. 8. Буларнинг ҳаммаси ҳақиқатан муҳим ва зарур масалалардир. 9. Кеча жимжит, шамолсиз, сассиз — садосиз эди. 10. — Кўрмайсизларми? Кўзларинг йўқми? Мен бола эмасман, ишонмасанглар соқолимни ушлаб кўринглар,— деган бир бўғиқ товуш эшитилди. 11. Омон-эсонликми, мол-бош, бола-чақа, овул-ўба, қавм-қариндош, улу-кичи соғми?— деб сўради.

32- машқ. Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидан *ичмоқ, гапирмоқ* сўзларининг синонимларини контекст билан кўчиринг. Бу синонимларнинг асардаги стилистик функциясини изоҳланг.

33- машқ. А. Ҳожиевнинг «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»дан *айёр, ақлли, ботир, моҳир, осмон, бузоқ, дўппи, фойда* сўзларининг синонимик қаторини топинг, стилистик жиҳатдан бетарафларини бир устунга, стилистик бўёққа эга бўлганларини иккинчи устунга кўчиринг. Иккинчи устунга ёзилган сўзларнинг қайси нутқ услубига хослигини ва стилистик бўёгининг характерини (ижобий, салбий) аниқланг.

34- машқ. Район, область, республика газеталари саҳифаларидан синонимларнинг маъно оттенкаларини тўғри фарқлай олмаслик, ўз ўрнида қўллай билмаслик билан боғлиқ стилистик нуқсонларга ўнта мисол топинг. Хато қўлланган сўзнинг синонимларини аниқлаб, текстда уларнинг қайси бирини қўллаш мақсадга мувофиқ бўлишини кўрсатинг.

35- машқ. Қуйидаги синонимик қаторлардаги ҳар бир сўз иштирокида гап тузинг ва маъно фарқларини тушунтиринг.

1. Тез, илдам, чаққон. 2. Гўзал, чиройли, зебо, сулув. 3. Мўмин, ювош, қобил. 4. Совға, ҳады, тортиқ. 5. Махфий, хуфия, яширин, ўғринча. 6. Ортиқ, ошиқ, зиёд. 7. Мунозара, тортишув, баҳс. 8. Эмоқ, сепмоқ, сочмоқ.

36- машқ. Гапларни ўқинг. Синонимларни топиб, уларнинг қайси нутқ услубига тегишли эканлигини айтинг.

1. Сўрар экан фурсат сарҳисоб, Бенаф ўтган ҳаётинг учун Вақт олдида берурсан жавоб. (Э. В.) 2. Айтмайсиз ҳам, кўшни. (Х. Ф.) 3. Елкангизни тутинг, бизга, ҳамсоя. (Х. Ф.) 4. Отабек товуш эгасини таниди. Бу мажнуна Зайнаб эди. (А. Қод.) 5. Додлама, додлама, дод саси галди... (С. А.) 6. Бу нома эртаси кун хонга юбориладиган бўлиб, бунга махсус киши белгиланди. (А. Қод.) 7. Чой қоғозга ёзилиб, тўрт букланган хатни бой очди. (О.) 8. Пахтани тоза ва тез терайлик. 9. Мавлон ака бойнинг гапларига ортиқ қулоқ солмай катта йўл томон жадал юриб кетди. (С. А.)

37- машқ. Ғ. Ғуломнинг «Танланган асарлар»идан синоним сўз ва иборалар қатнашган 10—12 та гап топиб ёзинг ҳамда уларнинг қандай мақсадда қўлланганлигини аниқланг.

8- §. Антонимларнинг стилистик қўлланиши

Ўзаро зид маъноли сўзлар антонимлардир. Антонимлар икки сўз орасидаги тушунчаларнинг қарама-қаршилиги асосида юзага келади. Шунинг учун ҳам кўп маъноли сўзларда ҳар бир семема ўз антонимига эга бўлади: *бўшатмоқ* — *қамамоқ*, *бўшатмоқ* — *тўлдирмоқ*; *тўғри* — *қинғир*, *тўғри* — *эгри*. Худди шунингдек, ўзаро синоним сўзлар бошқа синонимлар билан антонимик муносабат ҳосил қила олади: *ботир* — *қўрқоқ*, *мард* — *номард*, *қўрқмас* — *юраксиз*; *шодлик* — *қайғу*, *севинч* — *ғам*, *қувонч* — *андух*.

Антонимларда, асосан, белги зидлиги биринчи ўринда туради. Шунинг учун кўпчилик антонимлар сифат ва равиш туркумига оид бўлади.

Антонимлар жуфт ҳолда қўлланганда, зид тушунча ифодааланмай, маъно умумлашади. *Тўйга дўст-душман келади* (ҳамма). *Эртаю кеч фикрим шу* (доим). *Қишлоқнинг бутун катта-кичиги Омонбоқи ҳовлисига тўпландилар.* (С. А.)

Антонимлар ёзма ва оғзаки нутқда катта аҳамиятга эга. Улар фикрни таъсирли ва ифодали қилади. Шунинг учун ҳам улар кўпинча публицистик ва бадий услубда ишлатилади: *уруш ва тинчлик*, *ўликлар ва тириклар*, *қоронғи дунё* — *ёруғ дунё*, *капитализм ва социализм*.

Антонимлар бадий адабиётда тасвир воситаларидан

бири антитеза (қарама-қарши қўйиш) усулида ишлатилади:

Антитеза усулида ёзувчи ёки шоир бирор шахс ёки воқеа ҳақида маълумот беради ва бу шахс ёки воқеага нисбатан китобхонда симпатия ёки антипатия уйғотади. Кейинги тасвир жараёни эса юқорида пайдо бўлган ҳиссиётнинг акси бўлиб чиқади. А. Қаҳҳорнинг «Тўйда аза» ҳикояси бунга яққол мисол бўлади: «...ниҳоятда истараси иссиқ, ниҳоятда дилкаш чол... Мухторхон домла нафсамбирига (ҳақиқатан) одамнинг жони эди. Унинг хушфеъллиги, тўпориллиги... маҳаллада катта-кичик ҳамма билан саломлашар, ёши билан ёш, қари билан қари бўлиб гаплашар эди». Кунлардан бир кун маҳаллада дув-дув гап: «Мухторхон домла уйланармиш». Шундан кейинги ҳолат: «Мухторхон домла фақат ўзига эмас, бутун маҳаллага ҳусн бағишлайдиган соқолини қирдирибди, бошида чамандагул дўппи, эгнида калта ва тор шим, катак кўйлак, енгини баланд шимарган истироҳат боғида икки шиша пийво устидан юз грамм арақни бир отиб, ўрнидан туриб, гулчидан қаттакон гулдаста сотиб олиб, паркнинг орқасидаги жин кўчага кириб кетибди».

Домла характеридаги ўзгаришларга сабаб ўзидан тахминан уч баробар ёш жувонга — йигирма ёшлардаги ўз студенткасига уйланаётган экан. Воқеадан кўринадикки, антитезада қарама-қарши қўйиш орқали ўқувчи — китобхон ҳиссига таъсир кучли формада ифодаланади. Поэзияда ҳолат ва ҳодисанинг ички зиддиятини очишда, характерларни бир-бирига қарама-қарши қўйиб тасвирлашда ҳам антонимлардан кенг фойдаланилади:

*Эй жафогар, бир вафо қилким, икковлон бўлғобиз
Мен жафо чекмакдану сен бевафолиғдин халос. (Навоий.)*

*Яхши отга қамчи боссанг, кишнайти.
Ёмони-чи, ёл силасанг, тишлайди.
Ҳар қанча гап бўлса дўстнинг кўтарар,
Душман — чаён, яқинлашсанг нишлайди.*

(Олмиш Усаров.)

Антонимлардаги контрастлик халқ мақолларида очик кўрилади: *Кўз кўрқоқ — қўл ботир. Яхши топиб, ёмон қошиб гапирар. Бир каттанинг гапига, бир кичикнинг гапига кир.*

Антонимлар ўз хусусиятига кўра тўла ва ярим (ногўла) ҳамда контекстуал бўлади. Ярм антонимларда эмоционаллик кучли бўлади. Чунки булар контекстда қутилмаган ян-

гилик бўёғи ҳосил қилади. Чоғиштиринг: *кичик — катта — гигант*: *кичик — гигант* нотўлиқ антоним бўлиб, унда нафақат катталиқ, балки ҳажм жиҳатидан ортиқлик ҳам мавжуддир. Худди шунингдек, ярим антонимлар жуфтлигида нейтрал сўз ҳам эмоционал оттенка олиб семантик жиҳатдан кенгайди. Чоғиштиринг: *кулги — йиғи*: *қаҳ-қаҳалар йиғига айланади* мисолидаги *йиғи қаҳ-қаҳа* сўзи таъсирида эмоционал оттенка олган. Нотўлиқ антонимлик сўз ва ибора орасида ҳам мавжуд бўлиб, бунда таъсирчанлик янада юқори бўлади: *хафа — оғзи қулоғида, шод — қовоғидан қор ёғади*.

Контекстуал антонимлар маълум бир контекстдагина ўзаро антоним бўлади. Бундай ҳолатда улардаги инкор таъсирчанлиги янада юқори бўлади. Чунки улар нутқ жараёнида пайдо бўлади. Контекстуал антонимлар учун муайян қолип бўлмайди, улар тез-тез ўзгариб туради. Ёзувчилар ёрқин бадий образлар яратиш, нутқ таъсирчанлигини ошириш мақсадида бундай антонимлардан ўрни билан моҳирона фойдаланадилар: *У тақдирига тан берди, заҳарини дилига солиб, асалини тилига чиқариб китоб магазинига ишга кирди*. (А. Қ.) Демак, контекстуал антонимлар ўзининг асосий лексик маъносига эмас, балки семантик структурасидаги бошқа бир семемасига кўра антоним бўлади. Юқоридаги мисолларда *заҳарини* ва *асалини* сўзлари аччиқ — ширинлик (асал ва заҳардаги таъм, маза) семемасига кўра антонимдир.

Антонимларни оз ёки кўп ишлатиш бадий асар темасига ҳам боғлиқдир. Асар мазмунида икки қарама-қарши тузум, синф ва шахслар тасвири ётса, улар ҳолати ва фаолиятини тўла акс эттириш, ойдинлаштириш учун контраст приёмидан фойдаланилади. Буни С. Айнийнинг «Одина» повестидан олинган қўйидаги парчадан яққол кўриш мумкин:

Бу қандай гапки, улар фароғатда-ю, бизлар кулфатда, улар роҳатда-ю, биз меҳнатда, улар тўқ бўлсини биз оч, улар шароб ичсинлару биз жигар қонини, уларнинг хотинлари гўзал боғчаларда ипак кийимлар кийиб, ўйнаб-кулиб юрсинларда, бизнинг хотинларимиз ўзимиздек қора меҳнат остида чирисинлар, уларнинг болалари мактабларда лазиз таомлар еб, илмлар олсинлар-да, бизнинг болаларимиз ёшликда оғир меҳнатлар қилиб, соғлиқларини йўқотиб, кўпинча бўйига етмасдан ҳалок бўлсинлар...

Ёзувчилар салбий ва ижобий қаҳрамон характерини беришда ҳам антонимлардан фойдаланади. Ижобий қаҳрамонлар турли белгилари, характери, хусусияти билан салбий персонажларга контраст қўйилади. Бунда зид маъноли

сўзларнинг стилистик қиммати янада яққол сезилади. Ҳатто, табиат тасвири — пейзаж чизишда ҳам тасвирланаётган воқеликка мос антоним танланади: *Мовий осмонда қора доғлар пайдо бўлди. Одинанинг кўзи хиралаша бошлади...* (С. А.)

38- машқ. Гапларни ўқинг. Зид маъноли сўз ва ибораларни топиб, уларнинг қўлланишини изоҳланг.

1. Одам боласи икки пайтда ўз яқинларини ва севгилиларини кўпроқ тилга олади: бири мотам ва мусибат кунлари бўлса, иккинчиси шодлик ва байрам кунларидир. (С. А.) 2. Амир ҳукумати бу йил Туркистонга бориш-келиш йўлини боғлаб, бирор кишини чегарадан чиқишга қўймас эди. (С. А.) 3. Йўлчи расталарни айланди... Бойлар катта-кичик, савлат ёки савлатсиз дўкон ва магазинларда гердайиб ўтирардилар. (О.) 4. Отам умрининг охиригача тўкинчиликни кўрмади, оиламиз қийинчилик ва муҳтожликда яшади. (М. Ҳусанхўжаева.) 5. Ишқнинг давоси, авом ўйлаганча, васл эмас, ҳажрдир. (А. Қод.) 6. Қизиқ, илмсиз, ҳатто қўл қўйишни билмайдиган одам қандай қилиб сиздек илмли одамга пир бўлади? (О.) 7. Мирзакаримбой илоннинг ёғини ялаган одам: ҳамма бойлар каби айёр, муғомбир, пухтапишиқ. Содда Йўлчини... (О.) 8. Текширамыз: оқни оққа, қорани қорага ажратамыз. (С. Аҳм.) 9. Бу кунларда Сиддиқжон нақадар хурсанд бўлса, Қанизак шу қадар хафа. (А. Қ.) 10. Тўғлар кўнади, очлар йиғлайди. (О.) 11. Йўлчи эртадан кечгача дам у экинда, дам бу экинда Қамбар билан бирга ишлади. (О.) 12. Тошкент оқшоми Тошкент тонги каби мусаффо, гўзал ва нашъалидир. (Ҳабибий.) 13. Хўп деса, ошиғинг олчи, йўқ деса, сён ҳам «зорим бор-у, зўрим йўқ», — дейсан. (П. Турсун.)

39- машқ. Қуйидаги синонимик муносабатдаги сўзларнинг антонимларини топинг ва улар иштирокида гаплар тузинг.

Чаққон, чаптаст, эпчил, илдам, тезкор; харажат, чиқим, ҳушёр, зийрак, сезгир, ер тагида илон қимирласа биладиган; хунук, бадбуруш, тасқара; хурсанд, шод, хуррам, хушнуд, вақти чоғ, оғзи қулоғида; фаросатли, фаҳмли, идрокли, тамизли, зийрак.

40- машқ. Қуйидаги антонимлар иштирокида гаплар тузиб ёзинг.

Кўрқоқ — ботир, ганим — дўст, диндор — даҳрий, қийишқ — тўғри, чиқмоқ — ботмоқ, ёқимсиз — ёқимли, қобилиятли — лаёқатсиз, иболи — шармсиз, терс — ўнг, реал —

хаёлий, оч — тўқ, озгин — семиз, юлдузни бенарвон урадиган — оғзидаги ошини олдирадиган.

41- машқ. Ажратиб кўрсатилган сўзларнинг антонимларини топинг.

1. Танбурнинг торини бўшатмоқ. 2. Маҳбусни қамоқхонадан бўшатмоқ. 3. Қопни бўшатмоқ. 4. Ишдан бўшатмоқ. 5. Дағал жун берадиган қўй. 6. Дағал аёл. 7. Жонли балиқ. 8. Жонли нутқ. 9. Кечки смена. 10. Кечки қовун. 11. Тоққа кўтарилмоқ. 12. Юқори мансабга кўтарилмоқ.

42- машқ. Г. Ҳусайннинг «Икки эшик» насрий шеъридаги идеографик (тўла) ва контекстуал антонимларни топинг, антонимларнинг стилистик ролини изоҳланг.

Икки эшик. Бир-бирига рўпара икки эшик. Уртада йўлак. Йўловчилар учун.

Икки эшик. Бир шаклда, бир рангда, бир-биридан қолишмайдиган икки эшик. Тез-тез очилиб ёпилар, ёпилиб очилар. Иккиси ҳам. Тез-тез.

Бир қувноқлик, самимият, яхши кайфийат билан очилади.

Бир газаб, нафрат, кин ва адоват билан очилади икки эшикнинг.

Бирдан ичкарига боқсангиз бир олам нур кўрасиз. У ердаги одамларнинг юзларида, кўзларида қувноқлик, шодлик барқ уриб туради.

Бирининг ичкарасида тун, зулмат. Ундаги одамлар кўзида ҳасад ва нафрат учқунлари чақнайди, юзларида ғусса, алам.

Бирини ҳалол меҳнат нашъасида маст, умрини саховат ва адолатда ўтказаетганлар очиб ёпади.

Бирдан хасис ва мумсик, тилеғламачи ва ҳасадгўй кириб чиқади.

Бир шаклда, бир рангда, бир-бирига жуда монанд рўпара икки эшик. Уртада йўлак.

Фақат... фақат эшиклар монандлиги туфайли эзгу ниятли кишилар адашиб, ичи қоронғу эшикка кириб кетмасалар, бас!

43- машқ. Район, область, республика газеталари саҳифаларидан 4—5 та антоним сарлавҳали мақола топиб, сарлавҳа билан мақола мазмунининг мослигига эътибор қилинг. Антонимларнинг стилистик функциясини аниқланг.

44- машқ. Антоним сўзли халқ мақолларидан 15—20 та топиб ёзинг.

На м у н а: *Оз сўзла, кўп ўйла.*

9- §. Архаизм ва историзмларнинг стилистик роли

Қўлланиш доирасига кўра сўзлар актив ва пассив бўлади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида тез-тез ишлатиладиган, ҳаммага тушунарли бўлган, эскилик ёки янгилик бўёғига эга бўлмаган сўзлар актив сўзлардир (*мен, сен, нон, сув, яхши, китоб, ручка*).

Кундалик алоқада кам ишлатиладиган, қўлланиши одат тусига кирмаган, эскилик ёки янгилик бўёғи яққол сезилиб турадиган сўзлар пассив сўзлардир. Демак, тилдаги янги пайдо бўлган сўзлар ҳам, эскирган сўзлар ҳам пассив сўзлар қаторига киради.

Худди тирик организм каби тилдаги сўзлар ҳам доимий ҳаракатда бўлади. Турмушдаги бирор янги предметни ёки тушунчани ифодалаш учун янги сўз туғилади (*ер йўлдоши, космонавт, космодром*). Айрим сўзлар эса турли сабабларга кўра эскириб кам қўлланадиган бўлиб қолади (*қумфон, омоч, қози, минебоши*).

Эскирган сўзлар архаизм ва историзмларга бўлинади.

Архаизмлар эскириб истеъмолдан тушиб қолган, аммо ўз эквивалентига, синонимига эга бўлган сўзлардир. Уларнинг лексик (сўз), фразеологик, фонетик ва морфологик турлари мавжуд.

Архаик сўз ва формалар ўрнига унинг эквивалентини қўллаш ёки унинг ўзини ишлатиш ёзувчига танлаш имкониятини беради. Ана шу имконият архаизмларнинг стилистик фигура бўлиб келишини таъминлайди. Ҳозирги актив сўзларнинг архаик синонимларида экспрессивлик, эмоционаллик мавжуд бўлади (*дудоқ — лаб, ўмиз — кўкрак, менг — хол, инқилоб — революция*).

Архаик сўзлар, асосан, тарихий воқеа, ҳодисаларни реал тасвирлашда қўлланади:

Бош котиб Дохундага қараб яна сўради:

— Иштирокуюн фирқасига кирганмисан?

— Гапингизга тушунмадим, нима дедингиз?

— Яъни Коммунистлар партиясига кирганмисан?— демоқчиман. (С. А.)

Турли текстларда киноя, пичинг, қочирим, мазах, масҳара, ҳажв оттенкасини бериш учун ҳам архаизмлар ишлатилади. (*Ҳазрат, тақсир, афандим* сўзларини *ўртоқ* сўзига стилистик синоним қилиб ишлатиб кўринг.)

Эскириб истеъмолдан чиққан, ўз синоними, эквивален-

тига эга бўлмаган сўзлар историзмлардир. Историзмлар бадий асарларда, фельетон ва танқидий мақолаларда стилистик восита сифатида ишлатилади. Историзмлар бадий асарларда асосан, давр руҳи — колоритини бериш учун қўлланади. Бунда икки ҳолатни фарқламоқ лозим. Яъни этнографик характердаги историзмлар ва стилистик историзмлар.

Этнографик характердаги историзмлар автор нутқида ҳам, персонажлар нутқида ҳам тарихий факт сифатида келтирилади: турли озиқ-овқат (*ғўжа, ўмоч, зоғора*), кийим-кечак (*паранжи, ятак, кулоҳ*), нарса-предметлар (*омоч, мола*) каби.

Стилистик историзмлар эса ёзувчи томонидан атайлаб тўғри ёки кўчма маънода ишлатилади. Улар персонажлар нутқини индивидуаллаштириш воситаси бўлиб хизмат қилади:

— *Ғайбни билиш-ку ёлғиз худога махсус. Бу динсиз ғайбдан хабар беришни даъво қилиб, ўзини худога яқин қилибди-да.*

— *Наузу билло, бу худобехабар биргина қофир бўлиб қолмай, Намруд, Фиръавн ва Шаддодлар каби худолик даъвосини ҳам қилади,— деб бошқа бириси қўшимча қилади. (С. А.)*

Диалогда қатнашган шахсларнинг номлари, касби гарчи кўрсатилмаган бўлса ҳам, уларнинг мулла, руҳоний эканликларини сезиб олиш қийин эмас. Чунки *ғайбни билиш, худо, наузу билло, худобехабар, қофир* ва бошқа сўзлар кўпинча улар нутқида ишлатилади.

Историзмлар кўчма маънода юмор, ҳажв, пичинг оттенкасини беради: *мана васиқанғиз* («никоҳ хати» маъносида), *олтин кишан* (бой қизи). *Ўзим хон, ўзим бек денг* ва бошқалар.

Тантанили, кўтаринкили стилда ҳам историзмлар қўлланади: *Сиз-бизни деб, ўзининг азиз жонидан кечаётган, керак бўлиб қолса, шахид бўлишга шайланиб турган ва фашист жаллодларини қириб маҳв этаётган ғозийларсиз.* («Ватан чақирғиға жавоб».)

Ҳозирги тилимизда эскириб истеъмолдан чиққан сўзларнинг кўпчилигини арабча ва форсча сўзлар ташкил қилади: *муҳассама курра, ҳандаса, фирқа, жумҳурият* каби.

Архаизм ва историзмларни ёзма ва оғзаки нутқда ўринсиз ишлатмаслик лозим. Акс ҳолда нутқ қоронғилашади, айтмоқчи бўлган фикр англашилмай қолади. Айниқса, болалар ва ёшларга мўлжаллаб ёзиладиган бадий асарларда эскирган лексикани қўллашда жуда ҳам эҳтиёт бўлиш

лозим. Чунки маъносини тушуниш қийин бўлган сўзлар бадийлик ўрнига тўмтоқлик келтириб чиқаради. Шунинг учун айрим ёзувчилар ўз асарларини қайта нашрга тайёрлаганда архаик сўзларнинг кўпчилик қисмини янги синонимларга алмаштиришга ҳаракат қиладилар. Буни С. Айний, Ойбек, А. Қаҳҳор асарлари мисолида кўриш мумкин.

45- машқ. С. Айнийнинг «Қуллар» романидан олинган парчани ўқиб, эскирган сўзларни топинг ва уларнинг қўлланилиш сабабларини аниқланг.

— Мирза!— деди ижарадор,— дарров Вобкент... Шофиркон туманларининг катта қулжаллоб ва бойларига менинг номимдан хат ёзиб, карвон келишидан хабар беринг: хатни шундай чиройли ва қизиқарли қилиб ёзингки, ўқиган ҳар бир одам қизиқиб: «Қул олмасам-да, шу қулбачча ва чўриларни бир бориб кўрай-чи»,— деб шаҳарга қараб югурсин... Хатлар ёзилиб, туманларга чопар юборилди. Бу вақтда карвон ҳам Қоракўл дарвозасидан Бухоро шаҳрига кирган эди.

2. — Войдо, мен ғўзамни бир ботмондан ортиқроқ таҳмин қилиб келтириб эдим, ботмондан панжсер оз чиқди.

— Мен бир ярим ботмон ўлчаб келтириб эдим, меники даҳсер кам чиқди... дейилаётган шикоятларга паллабардор, муштакчи ва бойнинг гумаштаси Наби полвон ўз навбатларида:

— Бир оз кам чиқса, жин урадимиз?— деб жавоб қайтармоқда эдилар.

46- машқ. Гаплардаги архаизмларнинг синонимини топиб ёзинг, бу архаизмларнинг қандай мақсадда ишлатилганини тушунтиринг.

1. Большевиклар фирқаси ишбилармон ва тажрибали фирқа. 2. Қишлоқ шўро биносига деҳқонлар йиғилган эдилар. 3. Аҳмад Махзум Бухоро мадрасаларидаги расмий дарсларга қаноат қилмай, нужум, ҳандаса ва ҳисобга ўхшаш илмларни ўрганган. 4. Бу мактаб биноси эди. Лекин таътил вақти бўлганлигидан талабаларнинг шов-шувлари эшитилмади. 5. Улар ҳам ул жаноб ҳақларига тил тегизиб ёзадилар. 6. Кўпдан-кўп дуойи саломдан сўнг андоғ маълум бўлсинким. 7. Бизнинг имомимиз хат ёзиш нари турсин, бир ёқдан келган дуойи саломни ҳам тузук ўқий олмайди. 8. Илоҳим давлатингиз бундан ҳам зиёда бўлғай, бола-чақаларингизнинг тўйини кўринг, топган мол-мулкингиз яхши кунингизга сарф бўлғай. (С. А.)

47- машқ. Архаизмларнинг турларини аниқланг (лексик, лексикофонетик, морфологик, фразеологик). Уларнинг стилистик функциясини айтинг.

1. — Яшасин инқилоб! Йўқолсин босмачилар!— деган ҳолда олға босди. 2. Бухоро мадрасаларида қуйидаги илмлар ўқитилар эди: араб тилининг сарфу наҳви, ақонди исломий (илми калом) ҳикмат. 3.— Мен бир неча вақт Хўжанд уездининг Бўкса-Исфани бўлисида ижроия қўмитанинг раиси бўлиб большевикларга хизмат қилдим. 4. Хизир у Илёс ёрингиз, Чориёр мададкорингиз бўлғайлар,— деб Халифа қўлини бетига тортди. 5. Биз Авғонистонга қочиб кетмаймиз, балки у томонга ҳижрат қиламиз, ҳижрат қилиш бўлса, пайғамбаримизнинг суннатларидир. 6. — Жадидлар ким?— деб сўради бошқа бир банди. (С. А.) 7. Мана нома ҳам тайёр: Фақат муҳрингизни боссангиз бас. Шошилиш керак, шоҳим, фурсат оз. (О.) 8. Хатда «Ихлос осор Урмон полвонга маълум қилинадурким, бу руқъани олгач, Хўжаорифга, қозихонага келсин, боқи ассалому алайкум»,— деб ёзилган эди. (С. А.) 9. Насриддин Тусий жабр, тиб ва мантиқ назарияси билимларининг бошқа соҳалари бўйича ҳам китоблар ёзган. (О.)

48-машқ. С. Айнийнинг «Сўдхўрнинг ўлими» повестидаги автор ва персонажлар нутқида ишлатилган эскирган сўзларни аниқланг. Уларга синонимлар топинг. Эскирган сўзларнинг маъносини очишдаги автор услубига диққат қилинг.

49-машқ. Эскилик бўёғига эга бўлган мақоллардан 10—15 та топиб ёзинг. Уларнинг қаерда, қачон ва нима мақсадда ишлатилишини тушунтиринг.

На м у н а. *Камбағални сийласанг, чориғи билан, тўрға чиқар.*

10-§. Неологизмларнинг стилистик қўлланиши

Кундалик турмушдаги янги ҳодиса ва тушунчаларни, муносабатларни ифода қилиш учун пайдо бўлган сўз ва иборалар неологизмлардир: *мактаб-интернат, космодром, отчопар, кибернетика, куни узайтирилган группа* ва ҳоказо.

Неологизмлар ҳали кўпчиликка тушунарли бўлмаганлиги, оғзаки ва ёзма нутқда кам қўлланилганлиги учун пассив саналади. Аммо маълум вақт ўтиши билан улар активлашиб, умумистеъмол сўзларига айланади, ҳатто архаиклаштириши ҳам мумкин. Жумладан, совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида пайдо бўлган янги сўзлардан *колхоз, совхоз, трактор, бригада, звено* кабилар актив сўзлар қаторидан ўрин олса, *шўро, инқилоб, озуқа вакил, ревкомхона* кабилар эскириб пассив луғат фондига ўтди.

Луғавий неологизмлар лексик ва семантик кўринишларга эга.

Лексик (сўз) неологизмлар янги, ҳали тамоман ўзлашиб кетмаган сўзлардир. Улар тилда қўидагича пайдо бўлади: а) янги тушунчанинг номи сифатида (*Тошкент-1, УзСЭ, чим хоккей*); б) тилда мавжуд сўзларга сўз ёки қўшимчалар қўшиш билан (*турсунойчи, чўлқувар*); в) бошқа тиллардан сўз олиш ёки калькалаш билан (*космодром, аэробус, қўриқхона, рангли телевизор*).

Семантик (маъно) неологизмлар мавжуд сўзларнинг янги маънода ишлатилиши натижасида пайдо бўлади (*йўлдош* — ер йўлдоши, *ўзлаштириш* — ижобий баҳога ўқиш, *ўртоқ* — умр йўлдоши). Лексик ва семантик неологизмлар илмий, расмий-иш стилларида номинатив функция бажарса, бадий, публицистик стилларда экспрессив хусусиятга эга бўлади.

Неологизмларнинг кўпчилиги тилга аббревиатура шаклида ўзлашмоқда. Нутқда ихчамликка эришиш мақсадида тузилган турли қисқартма неологизмлар, асосан, рус тилидан кириб келмоқда: *БАМ* (Байқал-Амур магистрали), *ХБК* (хлопчато-бумажний комбинат), *ГРЭС* (Государственная районная электростанция). Булардан ташқари, ўзбекча сўзлар негизида ясалган аббревиатуралар ҳам кўплаб пайдо бўлмоқда: *БМТ* (Бирлашган Миллатлар Ташкилоти), *БАР* (Бирлашган Араб Республикаси) ва бошқалар.

Аббревиатуралар ҳар томонлама нутқни ихчамлаштирувчи тил ҳодисасидир. Бироқ, тежамкорликка интиламанд деб, кўпчилик халқ оммасига тушунарли бўлмаган қисқартмаларни қўлламаслик лозим. Буни доҳиймиз В. И. Ленин ҳам ўз вақтида танқид қилган эди.

Езма ва оғзаки нутқда айтилиши осон ва маъноси тез тушуниладиган қисқартма сўзларни қўллаш нутқни янада раvon қилади.

Неологизмлар бадий адабиётда маълум стилистик мақсад учун ишлатилади. Неологизмларнинг стилистик функцияси асар ёзилган давр нуқтаи назаридан баҳоланиши лозим. Масалан, Муқимий, С. Айний асарларида қўлланган, *самовар, печ, коляска, почта, доктор, ревкомхона, митинг, жадид, озуқа, вакил, қулоқ* кабилар ўзларининг янгилик бўёғи билан стилистик фигура бўлиб хизмат қилган.

Неологизмлар янги сўзлар бўлганлиги учун уларнинг маъноси кўпчиликка тушунарли бўлмайди. Сўз санъаткорлари бундай неологизмлар маъносини турли йўллар билан бадий асар контекстида изоҳлаб ўтадилар (қавсда яқин маъноли сўз келтириш ёки тасвирий йўл билан). Жумладан, ёзувчи С. Айний ўз асарларида ўша давр учун

неологизм бўлган сўзлар маъносини контекстда персонажлар нутқида савол-жавоб асосида маҳорат билан очиб берган:

— *Хуррият бўлармиш!*

— *Хуррият нима?*

— *Хуррият шу эмишки, биров бировга «Бу ерда тур! У ерга ўтир!» дея олмас эмиш. (С. А.)*

— *Бозор майдонида йиғила беринглар, митинг бўлади!— деди бухоролик бир йигит.*

— *Митинги нима?— деб сўради бир маҳаллий тожик.*

— *Митинг шуки, одамлар бир ерда йиғиладилар. Ҳукумат вакиллари шўролар ҳукуматининг нима эканлигини халққа тушунтирадилар... (С. А.)*

Бу ўринда ёзувчининг тасвирланаётган даврга, муҳитга хос неологизмларни пайқаши ва улар ёрдамида шу муҳит ва вазиятнинг руҳини тўла бера олганлигини алоҳида қайд қилиш керак бўлади.

Совет воқелигини, турмушдаги янги ҳодисаларни ёрқин образлар ва бадий манзараларда акс эттиришда неологизмлар муҳим роль ўйнайди. Чунки неологизмлардаги янгилик бўёғи уларни образли қилади: *Институт студентлари КВН да ғолиб чиқдилар. Бешинчи сентябрь кечқурун ётоқхонада ЧП бўлмади* каби.

Тилда янги сўз ясаш қийин бўлишига қарамай, ёзувчи ва шоирлар — сўз санъаткорлари индивидуал нутқ неологизмларини яратиш билан она тилининг луғат бойлигини кенгайтирадилар.

50- машқ. Гаплардаги неологизмларни топинг, уларнинг маъноси ва стилистик функциясини изоҳланг.

1. Душанба куни эрта билан Умид селекция илмий тадқиқот институтига борди. (*Мирмуҳсин.*) 2. Охунбобоев номли колхоз аъзоларининг маданий турмуши юксак, ҳар бир хонадонда табиий газ ва рангли телевизор мавжуд. 3. Яқинда Женевада Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг инсон ҳуқуқлари масалалари билан шуғулланувчи комиссияси экспертлари махсус ишчи группасининг доклади эълон қилинди. («С. Ўзб».) 4. Чим хоккейи бўйича мамлакат чемпионати ўтказилади. («С. Ўзб».) 5. «Ғалла-81» агитбригадаси ўз фаолиятини областнинг Ғузор районидан бошлади. («*Еш ленинчи.*») 6. Социалистик мусобақада «Педагог» студент қурилиш отряди пешқадамлик қилмоқда. («*Еш ленинчи.*») 7. 1981 йил 9 июнь куни Совет Иттифоқида «Молния-3» алоқа йўлдоши учирилди. 8. Мамлакатнинг энг йирик иссиқлик электр станцияларидан бири Сирдарё ГРЭСининг

сўнгги ўнинчи блоки муддатидан илгари ишга туширилди. («С. Ўзб.») 9. Видеофонга-ёзилган «Қутлуғ қон» телефильми қайта намойиш этилди. 10. Биринчи совет автоматик ой разведчиги ишга туширилди. («С. Ўзб.»)

51- машқ. Қундалиқ матбуотдан фойдаланиб неологизмни ўнтаган топик ёзинг, уларнинг маъносини изоҳланг.

52- машқ. «Совет Ўзбекистони» газетасининг бирор сонини лексик таҳлил қилинг. Ундаги неологизм сўз ва ибораларни кўчириб ёзинг. Неологизмларнинг маъно ва стилистик функциясини изоҳланг.

11- §. Бошқа тиллардан кирган сўзларнинг стилистик қўлланиши

Ўзбек тили луғат состави бой ва хилма-хилдир. Унинг таркибида асл ўзбекча сўзлар билан бир қаторда арабча, тожикча, русча-интернационал сўзлар салмоқли ўринни эгаллайди. Турли халқлар билан бўлган иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар натижасида ўзлашиб қолган айрим ўзлашма сўзлар турли нутқ стилларида ишлатилиб маълум услубий аҳамият касб этади.

Ўзбек тили луғат составидаги арабча ва тожикча сўзларнинг кўпчилиги турли нарса, ҳодиса ва воқеаларнинг номи сифатида ишлатилиб номинатив функция бажарса, айримлари мавҳум тушунчаларни ёки кўчма маъно ифодалаб стилистик бўёққа эга бўлади. Жумладан, арабча ва тожикча сўзларнинг айримлари нутққа кўтаринки, назокатли руҳ берса (бундай руҳ уларнинг она тили учун «бегона»лигидан келиб чиқади), бошқа ҳолларда бундай сўзлар нутққа мазах-мутойиба, пичинг руҳини киритиш учун хизмат қилади. *Ватан, шеър, ашъор, маъно, раъно, баҳор, офтоб, гул, доно, макруҳ, мурдор, зиннор* каби қатор сўзлар семантикасида кўтаринкилик, тантаналилик, таъсирчанлик каби қўшимча бўёқ бўртиб турибди.

Арабча ва тожикча сўзлар ўзбекча сўзлар билан ёнма-ён ишлатилиб синонимик қатор ҳосил қилади. Маъно нозикликлари билан бир-биридан фарқланувчи бундай синонимлар маънони кучайтиради, таъсирчанликни янада оширади: *эл — ватан — юрт, кўк — осмон — само, қуёш — офтоб — меҳр, севги — муҳаббат, ел — шамол, чечак — гул, кўк-лам — баҳор.*

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида ўзбек тилига рус тили ва у орқали бошқа тиллардан русча-интернационал сўзлар кириб келди. КПСС Программасида таъкидланганидек, «Рус тили амалда СССРдаги барча халқларнинг

миллатлараро алоқа ва ҳамкорлик қилишида умумий тил бўлиб қолди».

Русча-интернационал сўзларнинг кўпчилиги конкрет предметлар номи бўлиб, ўзбек халқи ҳаёти учун янгилик бўлган моддий ва маънавий тушунчаларни ифодалайди: *газета, журнал, парта, ручка, завод, телевизор, телефон, радио, костюм, стакан, пароход, космонавт* ва ҳоказо.

Рус тилидаги илмий терминлар ўзбек тилининг илмий услубида кенг қўлланилмоқда: медицина, физика, математикага оид адабиётларда русча-интернационал терминлар, айниқса, кўп қўлланилади. Бадийий ва публицистик услубларда русча-интернационал сўзларнинг кенг истеъмолдаги типлари учрайди. Кейинги даврда рус тили сўзлари нафақат илмий, расмий стилда, балки сўзлашув стилида ҳам ишлатилмоқда. Масалан, *буюрдим — заказ қилдим, банд — зайнит, синов — зачет, маълумот — сводка, тўр — сетка, бекат — остановка, қазат — этаж, кутубхона — библиотека* ва ҳоказо.

Ўзбек тилининг кейинги даври тараққиётида рус тилининг роли ниҳоятда катта бўлди. Русча-интернационал сўзлар ўзбекча сўзларга синоним бўлиб, синонимик қатор ҳосил қилди ва бу синонимик қатордаги русча сўзлар янгилик бўёғига эгаллиги туфайли уларда экспрессия кучлидир. **Ч оғ и ш т и р и н г:** *айғоқчи — шпион, алдамчи — аферист, қўшин — армия, болалар уйи — детдом* каби.

Ўзбек бадийий адабиётида русча-интернационал сўзларни баракали қўллаш демократ шоирлар Муқимий, Фурқат, Завқийлардан бошланди. Октябрь революциясидан сўнг совет ёзувчилари: А. Мухтор, Шайхзода, К. Яшин каби адибларнинг асарларида, айниқса, русча-интернационал сўзлар салмоқли ўрин эгаллайди.

Бадийий асарлар тилидаги русча-интернационал сўзларнинг асосий кўпчилиги номинатив характерга эга бўлса, айримлари маълум услуб талаби билан ишлатилади. Улар қуйидагилар:

а) рус миллати вакилларининг конкрет миллий нутқ колоритини китобхонларга тўлиқ етказиш учун:

Деди: — Ҳар куни берсанг ўн сўм ҳам,

Борилмайди, қўй зовутингни, хўжам,

Дубора яна борди бир ишга шул,

Сўқиб: «— Нет, — деди, — келма, дурак, пошёл».

(Муқимий.)

б) фонетик қиёфаси ўзгартирилган русча сўзлар айрим персонажларнинг ёши, рус тилини ўзлаштириш даражасини

акс эттириш учун улар нутқида ишлатилади: *Аммо,— деди бир куни кечқурун,— уни қаерда кўрсам бўлади?*

— *Перманинг ламбалаториясида, болам,— деди амма дарров тушуниб,— силос минора томондан кирилади...* (Ас. М.)

в) тасвир ва воқелик, вазият талаби билан: *Бу вақт Жуман сакраб туриб, қорини қоқдида:— Здесь,— деб медпунктнинг эшигига қараб югурди. Унинг навбати келган эди.* (Ас. М.)

г) баъзи ҳолларда қаҳрамоннинг маҳмадоналиги, ўзини бошқаларга нисбатан билимдон қилиб кўрсатишини таъкидлаш учун:— *Мен, как партийний, айтаманки терим кўнгилдагидек уюштирилмади,— деб Эргашнинг сўзини бўлди Шошмақул.* (С. А.)

Бироқ ҳали ўзлашмаган русча сўзларни кўр-кўрона сўзлашув нутқида қўлламаслик лозим. Эътиборсизлик натижасида ишлатилган бундай сўзлар нутқий хато ҳисобланади.

Бадий асарда айрим персонажлар нутқида чет тили сўзлари ҳам ишлатилади. Бундай сўзлар ясама ялтироқликка берилган, чет эл маданияти, олдиди сажда қилувчи айрим персонажларнинг характерини очиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Масалан, А. Мухтор «Туғилиш» романида бир қаҳрамонининг характерини кўрсатишда чет тил сўзларидан қуйидагича фойдаланади:

Бу вақт галстук тақиб ясаниб олган Самадий ўтиб қолди.

— *Бон жур!*— деди у шошиб кетаётиб, лекин янги одамни кўриб тўхтади...

— *Сиз... Самадов эмасмисиз?*— деди меҳмон.

— *Худди шундай, силвупли, Самадий.*

Экзотик лексика. Ўзбек тили луғат составига мансуб бўлмай, шу тил текстларида учрайдиган бошқа тил сўзлари **экзотик лексика** дейилади. Экзотизмлар ўзбек тилига таржима қилинган адабиётларда ёки чет эл халқлари турмуши ҳақида ҳикоя қилувчи асарларда учрайди.

Экзотик лексика бошқа халқларнинг турмуши, уй жиҳозлари, урф-одатлари, кийим-кечаклари, тил хусусиятлари ва бошқалар ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилади:

— *Насил, Дониёл афанди?*— деб сўради.

— *Чўх гўзал!* деди Дониёл афанди.

Едгор Боймутти турадиган ҳиндлар саройига қараб жўнади, у ерда ййнаб турган бир неча болани кўрди: Болаларнинг қўлида иккитадан чўп бўлиб, «рам-рам сатти, бегуноҳ

рафти (гуноҳсиз ўлдинг)» деб қуйлаб ва қўлларидаги чўпни бир-бирига уриб рақс қилардилар.

С. Айнийнинг «Дохунда» романидан олинган юқоридаги мисолларда *насил* — аҳвол қалай, *чўх* — жуда, *афанди* сўзлари усмонли турк тилига мансуб, *рам-рам сатти* ҳинд тилида «ўлим» тушунчасини ифодаловчи иборадир.

Буни эшитган Камола дарров бир рупия келтириб Умешга берди. (Р. Тагор.)

Бадий асарларда ҳам, таржима асарларда ҳам экзотик лексикани меъеридан ортиқ қўлламаслик лозим. Акс ҳолда бадийликка путур етади.

53-машқ. Гапларни ўқинг. Арабча ва тожикча сўзларни топиб, уларнинг нима мақсадда ишлатилганлигини аниқланг.

1. Имом бир оз жим туриб, бир бурда нон билан майизни чайнаб ютгандан кейин яна давом этди:

— Пайғамбаримиз саллолоху алайҳиссалом Меърож кечасида Бухорони кўриб «Ал-Бухороу мини» (Бухоро меники) деганлар. Шунинг учун дунё мунқариз бўлгунча Бухорою шарифга путур етмайди ва унда шарият барқарор туради. Бухоро тўйларининг тартибли ва тўкин-чочин бўлиши ҳам, аҳолисининг шариятпарварлигидан... Ҳадис китобларда,— деди у яна,— тўйни «валима» дейдилар. Пайғамбаримиз ўз неваралари — имом Ҳасан ва имом Ҳусайинни валима қилмоқчи бўлганларида, ҳеч бир нарсалари йўқ эди. Ноилож ҳазрат ўзларининг бир або (чопон)лари билан, қизлари — Биби Фотиманинг меъжар (рўмол)ларини бир яҳудийга гаров қўйиб, валимага сарф қилдилар. (С. А.)

2. Иброҳим халққа хитоб қилиб давом этди:

— Мен сенларни мусулмон деб, бошқа мусулмонлар билан бирлашиб, ғазот қиласанлар деб чақириб келтирган эдим...

— Ғазот фарз! Жиҳод фарз...

— Жиҳоддан бош тортган мусулмон кофир... (С. А.)

3. Демак, ёппасига куракка? — деди Луқмонча, — касбларингизни шунча ўтириб суриштиргани нима бўлди-ю, бу ёғи бачи маъни? (Ас. М.) 4. Йўлни супуриб юрган бир фарошни қарвонбошининг жиловдори «пўшт-пўшт» деб ишига ҳалал етказганда, у ҳам қарвонбошига бир қия қараб, тожикча қилиб: «Марги нав муборак!» деб илжайиб қўйди. (С. А.) 4. — Менга даъвогар? Подшолик ҳақига даъвогар? — деди амлоқдор, — мен буларга қанча мол қилишимни эшиттириб, талашиб-тортишиб ўтиришга мажбур эмасман... (С. А.)

54-машқ. Қуйидаги гапларда русча-интернационал сўзлар қандай стилистик функция бажарганлигини ва уларнинг ўринли ишлатилган-ишлатилмаганлигини айтинг.

1. Милиционер унинг йўлини тўсди:—Шаҳардан чиқиш ҳам мумкин эмас, кириш ҳам, военное положение,— деди. Ёдгор гувоҳномани кўрсатганда, соқчи қоғозни кўздан кечириб честь берди:

— Марҳамат! (С. А.)

2. — Рус болалари яхши. Рабочийларнинг болалари бизга тегмайди. Мен бир кун городдан қопда сўк орқалаб келаётган эдим... Бирдан иккита рус бола учраб қолди, раҳми келди, шекилли, қопни кўрсатиб менга бер, бола, деди... Қопни бердим... Лекин тилига тушунмайман. Ёлғиз билганим «испасиба». Отам ўргатган, испасиба десанг олам гулистон, деб...

— Яна қандай русча сўзларни биласан?— деб сўрайман Турғундан.

— «Харашо!», «товарищ» деган сўзларни биламан,— жавоб берди кулиб Турғун. (О.)

3. Р а с у л о в. Бугун кеч соат 7 да равком мажлиси бўлади. Ҳамма аъзоларни хабардор қилинг.

Н е ъ м а т у л и н а. Рўзногани кўрсатамизми?

Р а с у л о в. Албатта. Ёзинг (диктовка қилади). Биринчи масала... Хўш... Туркистон Советлар съезидига тайёрликнинг бориши ҳақида. Докладчи: (бир оз ғурур билан). Мен ўзим. Иккинчи масала РКП IX съезидининг халқ хўжалигининг тиклаш тўғрисидаги қарори ҳақида докладчи Турккомиссия вакили.

С а т т о р о в. Турккомиссия вакили?

Р а с у л о в. Сизнинг хабарингиз йўқ. Уездимизга Қуйбишев билан Фрунзе келишди... (И. Султон.)

4. — Тиркаш? Ҳалиги «Левий» қиладиган токар-а? (Ас. М.)

55-машқ. Бошқа тил элементларини топинг. Уларнинг қандай стилистик вазифа бажарганлигини тушунтиринг. Барча чет тил элементлари мақсадга мувофиқ ишлатилганми?

1. Алиризо афанди Мухтор вакилнинг бу марҳаматига ташаккур ва эҳтиром арз қилгандан кейин ўша ерда бўлган бир ҳужрага ишорат этиб:

— Таназул эдарак ташриф буюрсинлар, афандим ҳазратлари деб уни таклиф қилди ва ўзининг сафдошига қараб:

— Дониёл, сан-да гел!— деди.

Учовлари ҳужрага кириб ўтиргандан кейин, Мухтор вакил Алиризодан:

— Ишлар шунақа шай насил бориюр?— деб сўради.

— Чўх гўзал,— деб Алиризо қуйи чўнтагидан бир мактубни чиқарди. (С. А.)

2. Шу пайтда буталар орасидан ҳаяжонли бола товуши эшитилди.

— Ҳой кимсан? Дойч? Ферштеешь? Бу ғалати сўзлар Алексейнинг диққатини оширди. (Б. Полевой.)

3. Бу ерда алоҳида одам бўлиш керак. Алоҳида! Эшитдингми? Бўлмаса ҳаётнинг маъноси йўқ!— у ўрнидан туриб бармоғини чаккасига тақади,— адью! Шошайтман. (Ас. М.)

4. Бизни ўша ерга олиб боришлари керак,— деди Самадий кимгадир жаҳл билан қўлини пахса қилиб,— бу ерда қолдиришадиган бўлса — гуд-бай, унамаймиз. (Ас. М.)

5. — Ёзинг, Мирза, бу буғдойни «Ашарата амнон».

— Эргаш Қулбобо ўғли бир пайкал буғдой, молияти ўн ботмон,— мирза ўзича ёзди. (С. А.) 6.— «Ал урфу каннос: урфу одат қуръон ҳукми билан баравар» деганлар китобларда,— деб даҳяқчининг сўзини қувватларди қишлоқ имоме. (С. А.)

56-машқ. Ўқинг. Русча сўзларни топиб, уларнинг автор ва персонажлар нутқида ишлатилганлигига эътибор қилинг. Бу сўзларнинг қандай эҳтиёж учун ишлатилганлигини тушунтиринг.

1. Бироқ «Тошкент — 5» ихтисослашган кўчма механизациялашган колонна коллективи ҳозир уй-жойлар қуриш тўғрисида ҳаммадан кўпроқ қайғурмоқда. Икки қаватли коттежлар ва оригинал архитектурали кўп қаватли турар жой биноларидан иборат кўчалар пайдо бўлди. Бу уйларнинг ҳар бир секцияси кун давомида квартирага имкони борича кўпроқ қуёш нури тушиб турадиган қилиб қурилган. («Еш ленинчи».)

2. — У томонлар менга таниш,— деди Похомов қияликдан аста сирпаниб, шинель ва гимнастёркаларини ечди-да, тугун қилиб бошқаларникига қўшди. (О.)

3. «Сестра, испасиба, сестра», деган ярадорнинг товуши ҳали қулоғимда турибди, Мусовой. (О.)

4. — Қўрқма, папангга борамиз. Биладан папанг яхши. У сенга қанд беради. Қанд ах-ах, исладки...— Отинг нима? Айт, как зват? Айт, нима? Айт, қол...

— Зиночка,— секин жавоб берди у гўё беэътибор. (О.)

5. — Унинг учун фалокат-да. Кечгача уч ходка қилади. Қармонга уради, ахир, жиғибийрон бўлганини кўрмадингизми? (Ас. М.) 6. — Сиз колхозда нима иш қиласиз?— деб сўради Саида.

Эшон анчадан кейин, худди хумга йўталгандай, дўнғиллаб жавоб берди:

— Старший чайханчик! (А. Қ.) 7. Танимаганинг ҳам тўғри, — деди чол киноя билан, — йигирма йилдан бери кўрмагансан. Хукумат одамисан, мулла бўлгансан, закончисан, большевиксан, энди мен каби қари қўлларни назаринг илмагани ҳам тузук. (С. А.) 8. — Лекин ҳозир бутунлай ҳужжатсиз эмас, қозихона васиқаси ўрнида «вексель» деган русча ҳужжат билан бераман, — деди Қори Ишкамба. (С. А.) 9. Александр Кутов ўрнидан туриб мажлиснинг ҳар томонига қараб, бир-бир таъзим қилгандан кейин:

— Жамоат! — деб сўзга киришди, ҳамма керакли гапларни господин Петров тўра сизга айтиб бердилар... На-пример, агар жаноби олий билан большевиклар ораси бузилиб, иш урушга анжом топса, бу оташ арава сиз учун бир бало бўлади, бу билан бир кунда қанча катта тўпларни ташиб, не дай бог, Бухоронинг қалъасига тирамоқ мумкин. (С. А.)

57-машқ. Чет эл ёзувчиларининг ўзбек тилига таржима асарларидан экзотик лексикали гапларни кўчириб ёзинг. Экзотик лексиканинг стилистик функциясини тушунтиринг.

12-§. Диалектизмларнинг стилистик роли

Маҳаллий диалектларга хос бўлиб, адабий-бадий асарлар тилида маълум мақсадлар учун қўлланувчи сўз ва грамматик формалар диалектизмлардир. Маҳаллий диалектлар луғат состави, морфологик формалари ва гап қурилиши билан адабий тилдан фарқланади. Шунга кўра диалектизмларнинг лексик, фонетик ва грамматик кўринишлари мавжуд. Диалектизмлар публицистик нутқда қўлланмайди. Диалектизмларнинг барча кўринишлари сўзлашув ва бадий услубда кенг ишлатилади.

Диалектизмлар бадий адабиётда тасвирий восита сифатида атайлаб қўлланилади. Маълум бир территорияда яшовчи халқ тилига хос бўлган лексик диалектизмлар шу территориядан бўлган персонаж нутқини ифодалаш воситаси бўлиб хизмат қилади. Бунда диалектизмларнинг баъзилари адабий тилда мавжуд бўлган сўзларга синоним қилиб ишлатилса, баъзилари шу диалект ёки шева вакиллари турмушига, территорияси — рельефига хос нарса ва ҳодисаларнинг номи сифатида қўлланилади. Буларнинг биринчиси стилистик аҳамиятли бўлса, икинчиси, номинатив характерга эга бўлади. Жумладан, С. Айнийнинг «Судхўрнинг ўлими» асаридаги *каллапўш* (дўппи), *хишова*

(чопиқ), ёвон (дала), кунжак (бурчак), рафча (токча) кабилар персонаж нутқини индивидуаллаштириш учун, *шап-пўш*, *обинабот*, *гулқанд* каби сўзлар эса маҳаллий колорит яратиш учун хизмат қилган. Маҳаллий колорит белгиларини ифодаловчи сўзлар персонажлар нутқида ҳам, баъзан автор нутқида ҳам учрайди.

Кенг истеъмолдаги актив сўзларга нисбатан диалектизмлардаги «бегоналик», «янгилик» белгилари уларнинг образлигини таъминлайди. Образлилик эса экспрессивлик, жозибадорлик ва стилистик ранг-барангликни вужудга келтиради. Буни, айниқса, халқ дostonлари тилида яққол кўриш мумкин.

Поэзияда эса шоирлар шеър мисраларини қофиялаштиришда, уларнинг ўлчовини тенглаштиришда, мусиқийлигини оширишда айрим фонетик ва морфологик диалектизмларни қўллайдилар. Ҳ. Олимжон «Ойгул билан Бахтиёр» достонида танлаган вазннинг бир хил равон кетиши учун *бўлиб* равишдошининг тўлиқ ва диалектал қисқарган формасини қўллайди:

*Бахтиёр билан Ойгул
Қиз бўлиб очилган гул.
Сўзлагувчи деворлар,
Бола бўл қолган чоллар...*

Бадий асарлар тилида диалектизмларнинг учраши стихияли бўлмай, балки маълум қонуният ва сабабларга боғлиқдир. Шунини унутмаслик керакки, бадий асар таркибидаги диалектал сўз ёки форма тасвирланаётган воқеага, олға сурилаётган ғояга уйғун бўлсагина аҳамиятли саналади. Акс ҳолда асар тили ғализ ва ўқилиши зерикарли бўлиши мумкин. Бу ўринда ҳар бир қаламкаш М. Горькийнинг қуйидаги сўзларини доимо эсда тутиши лозим: «Бизда ҳар бир губерня, ҳатто кўпгина уездлар ҳам ўз шеваларига ва ўз сўзларига эга, лекин ёзувчи Вятск ёки белохонликлар шеvasида ёзмай, оддий рус тилида ёзиши керак...» Бу фикр тўлалигича ўзбек ёзувчиларига ҳам алоқадордир.

Сўзлашув ва бадий нутқ услубида ишлатилган диалектизмлар аста-секинлик билан адабий тилга ўтиб, уни бойитиш учун хизмат қилади.

58- машқ. С. Айқийнинг «Қуллар» романидан олинган гаплардаги шевага хос сўз ва сўз формаларининг қандай услубий вазифада ишлатилганлигини аниқланг.

1. Амир болаларни ўзига ёвуқроқ келтириб, ҳар бирига бошқа-бошқа ва яқиндан синчиклаб қаради. 2. Хўвва, тўғри,— деди Абдурахмон сардор, менда ҳам шундай ҳол юз берди. 3. Акиллаётган итлар тўдаси қишлоқдан ёвонга чиқди. 4. Мен шу кеча, ё эрта билан кўришни истайман,— деганича рўд бўйига кетди. 6. — Иби, мен ўлай, сен ҳам босмачи бўлдингми? 6. Тезгузар ариғига-ку бу кеча сув йўқ эди,— деди Самад этикчи. 7. Ёш бошимга раҳм қилинг, онам билан синглимни кўз ёшларидан кўрқинг. 8. Умид билан келдим, бозордан қуруқ қайтмай дейман. Бунга 50 тилло берай, келинг, ҳа денг энди. 9. — Омон-эсонликми, мол-бош, бола-чақа, овул-ўба, қавм-қариндош, ули-кичи соғми?— деб сўради. 10.— Чаманбоғ, Чаманбоғ! Бари кел!— деб узоқдаги бир қора уй эшигидан чиққан кекса хотин уни чақирди. 11. Бундан кейин қозон-товоққа ўзинг қараш. Ҳозир бу мошпиевага яна ўшанча сув қуйиб қайнат.

12. Додлама, додлама дод саси галди,
 Қаршининг чўлидан ёр саси галди,
 Ўлкадан ўлкага ел каби юрсам,
 Гунларни бирида ёр юзин гўрсам.

59-машқ. Гаплардаги шевага ҳос элементларни аниқлаб, уларни адабий тил сўз ва формалари билан алмаштириб ёзинг.

1. Хотин қорилган ҳамирни иш супрага ўраб, устига серпахта кўрпани ёпгандан кейин, ерда турган чўян обдастадан кўлини ювмоқчи бўлди. (С. А.) 2. — Ҳасанбий! Сенмисан? На бўлди?—деб сўради.— Галдилар, деди Ҳасан, агар пошшо ҳазратларининг руҳсати олийлари бўлса, кирурлар! (С. А.) 3.— Овсин, бу ерга кел!—деб бир хотинни чақирди. (С. А.) 4. — Иби, Доҳунда! Ҳали ҳам сен содда экансан. (С. А.) 5. — Зайнабниси яхши кўрган тамоқни қилинг!— деди Кумуш. (А. Қод.) 6. — Унда яхши экан, бўлмаса, томига шоти етармикан? (А. Қод.) 7. — Шундоғ деярсиз, деб турган эдим ўзим ҳам,— деди Зайнаб. (А. Қод.) 8. Имом, Хизиру Илёс девуринг. (Ҳ. Ҳ.) 9. Маъ сизга инак соғишниям ўргатаман,— деди Райҳон-биби Олияга,— ўт ўришниям, полизга қандай ишлашниям. (О. Мухторов.) 10. Ешулли, санинг қизинг бунда гатирилмаган. (Мирмуҳсин.) 11. Афсонавий батальонимиз отопти! Олға. (Ҳ. Ф.) 12. Юракларим эзилиб кетди, ҳа деб тушимга кирвотти. (П. Т.) 13. Туври, киёв бўғондан кейин, қайнатанг минг раис бўлса ҳам, ўзинг белинг бақувват бўлмаса бекор. (Ас. М.)

60- машқ. А. Мухторнинг «Туғилиш» романининг 10—15 саҳифасини лексик таҳлил қилинг, диалектизмларни лексик, фонетик, морфологик турларга ажратинг.

61- машқ. Район, область, республика газеталари саҳифаларидан диалектал сўз ва иборалар ишлатилган ўнта мисол топинг ва уларнинг ишлатилиш сабабини (маълум бир стилистик мақсадда ёки нотўғри қўлланганлигини) изоҳланг ва адабий тилда эквиваленти бор-йўқлигини аниқланг, маъносини ёзма равишда тушунтириб беринг.

13- §. Профессионализмларнинг стилистик қўлланиши

Ишлатилиш доираси касб-корга кўра чегараланган, маълум касб-ҳунар эгалари доирасидагина ишлатиладиган сўз ва иборалар профессионализмдир. Профессионализмлар деярли барча нутқ стилида чегараланган ҳолатда ишлатилади.

Ўзбек тили луғат составининг бир қисмини ташкил этувчи касб-ҳунар сўзлари шу касб эгалари нутқида актив қўлланади. Адабий тилда кенг жамоатчилик ўртасида чегараланган миқдорда ишлатилади.

Профессионализмлардаги номинативлик ва кўчма маъно, синонимия ҳодисаси уларнинг бадиий адабиётда тасвирий восита бўлиб келишини таъминлайди. Профессионал лексика ишлаб чиқариш колоритини вужудга келтириш, тасвирланаётган воқеа-ҳодисаларни, меҳнат процесларини аниқ ифодалаш, тасвирнинг образлигини, таъсирчанлигини ошйриш учун хизмат қилади.

Профессионализмларнинг асосий кўпчилиги воқеалар баёнида нарса-қуролларнинг номи сифатида ишлатилса, айримлари кўчма маъно ифодалаб услубий аҳамият касб этади. Касб-ҳунар сўзлари кўчма маъно ифодалаганда семантик жиҳатдан ўзгаради, яъни икки воқелик бир ном билан аталади, натижада эмоционал таъсирчанлик ошади: *Текин чойни кўриб шу қадар кўп ичдики, менинг қорним очликдан танбур чалаяпти, деди Исомиддин. (С. А.)*

Худди шунингдек, асар қаҳрамонига нутқ характеристикасини бериш учун ҳам профессионализмлардан фойдаланилади.

62- машқ. Профессионализмларни аниқлаб, уларнинг номинатив ва услубий функциясини тушунтиринг.

1. Отлиқ отнинг айил ва пуштагини қаттиқ тортди, сўлигини оғзига солди, хуржунни эгар устига ташлади. (С. А.) 2. Ёш хотинлар нақшларга қараб тўкилаётган қолинларга арқоқ ва патлар билан гул солмоқда эдилар. (С. А.) 3. Уста темирни чўққа солиб болғалайди; чўзади,

яссилайди, яна оловга солади, йигит эса тинмай дам босади. Уста кетмон, теша, тақа, арава миҳ ясайди. (О.) 4. Баҳорда бедага маккажўхори қўшиб экиб, ёзда кўкпоя ҳолида силос учун ўриб оламиз. (Газетадан.) 5. Тамакида никотиндан ташқари яна бошқа қатор заҳарли моддалар ҳам бор. Улар синель кислотаси, сероводород, аммиак, лимонли ва эфир мойларидир. (И. Фозилов.) 6. Қулмуҳаммад ўзи яратган куйлар билан шуҳрат топганди. Аммо барча созларни чалишда, айниқса, най чалишда Шайхийнинг олдига тушадиган кимса йўқ эди. (Л. Бать.) 7. Игна захрин мендан сўраманг, Тоб берганман не заҳматларга. Ўттизга кирсам ҳам чўчиб тураман, Кўзим тушса оқ халатларга. (Э. Воҳидов.) 8. Маҳмуд Кошғарий йирик фонетист сифатида ҳар бир товушни алоҳида ўрганиб, уни физиологик ва акустик томондан тасвирлади. (С. Усмонов.) 9. Лекин пичоқ тиги тегар-тегмас тарс ёрилган Йўлдошнинг шакарпалаги беқиёс ширин эди. (Ас. М.) 10. Заводда чингни бошқариш учун чингчилар, чархлар устида техниклар, гупчакларга ёғ қуювчилар, қайишларни чиқиб кетса, қайтадан ўрнига солиб турувчилар ва бошқалар ишлайдилар. (С. А.)

63- машқ. Кўчма маънода ишлатилган касб-ҳунар сўzlари иштирок этган гаплар тузинг, уларнинг экспрессив-эмоционал моҳиятини тунтиринг.

64- машқ. «Яйловда» сарлавҳали уй иншоси ёзинг. Бунда чорвачиликка хос сўzlарни ишлатинг.

14- §. Жаргон ва арголарнинг стилистик роли

Бирор ижтимоий гуруҳнинг ўзига хос дид ва талаблари ни ифодаловчи сунъий, шартли сўз ва иборалар йиғиндиси жаргонизмлардир. Жаргонлар ўз грамматик қурилиши ва лугат фондига эга эмас. Улар кенг халқ оммасига эмас, балки тор доирадаги кишиларга хизмат қилади. Ўтмишда меҳнаткаш халқни эзиш, эксплуатация қилиш мақсадида мансабдор шахслар, дин аҳллари, савдогарлар, қаландарлар фақат ўз гуруҳлари учун тушунарли бўлган сунъий сўз ва турғун иборалар яратганлар. Бундай сўз ва иборалар юқорида қайд этилган гуруҳларнинг тўлақонли образини яратиш учун муҳим стилистик восита бўлиб хизмат қилади.

Жаргон сўzlарнинг маъноси шартли ва субъектив характерга эга бўлади: *жаноби олий, давлатпаноҳ, ҳазрати олий, зоти олий, зоти ҳумоюн, олампаноҳ* каби турлича ба-

ландпарвоз сўзлар ўтмишда биргина «амир» тушунчасини ифодалаш учун хизмат қилган.

Жаргон ва арголар сўзнинг кўчма маъносига асосланган ҳолда яратилади: «Доҳунда» романида мадраса муллавачалари нутқида «*парҳез*» сўзи «кириш мумкин эмас», «*хўш*» — «кираверинг» маъносида ишлатилган. «Судхўрнинг ўлими» повестида эса «*боласи*», «*невараси*», «*авараси*» каби сўзлар Қори Ишкамба нутқида «пулдан олинадиган фойда» маъносида ишлатилади.

Октябрь революциясиғача ҳар бир гуруҳ, кичик бир тўданинг ўз аргоси мавжуд бўлган. Ана шу тўдага хос хусусият ва белгилар уларнинг нутқида ўз аксини топган. Ўғрилар, созандалар, савдогарлар ва турли фирибгар шахслар замони бўлган феодализм тузуми башарасини арготизмларсиз чизиш мумкин эмас. «*Сут*» — «пора»; «*шер*» — «иш битказувчи», «*калламайнахўр*» — «ўғриларнинг молини саранжомловчи шахс», «*сув қилмоқ*» — «ўзлаштирмоқ» каби арголар ўғри ва савдогарлар нутқиغا хосдир. Ўз ўрнида ишлатилган ҳар бир жаргон ёки арга элементи эмоционалликни оширади, қаҳрамон характери ни ёрқин ифодалаш учун хизмат қилади.

Аммо бадий адабиётда жаргон ва арголарни меъеридан ортиқ ишлатиш адабий тилни бузади, соддалик ўрнини чалкашлик эгаллайди. Шунинг учун М. Горький бундай сўзларни қўллашда эҳтиёткорликка чақирган эди.

65- машқ. Гапларни ўқиб, жаргон ва арголарни аниқланг, уларнинг маъноларини изоҳланг, стилистик ролини тушунтиринг.

1. Ҳай, ҳай, ҳай! Бу асрори махфида. Бизга зиёфат малъҳуз эмас, неъматни жаннатни келтир! (Ҳ. Ҳ.) 2. — Тақсир! — деди баланд овоз билан дарбонга тақлид қилиб, вилоятнинг катта чорвадорлари ва давлатманд бойлари ҳазратимнинг кимёасар назарларига манзур бўлиш ва келажакда қандай тирикчилик қилишлари тўғрисида фикри олийларини шакарбор тилларидан эшитиш ниятида келганлар. Бу тўғрида ҳазратимнинг марҳаматлари нима бўлар экан? (С. А.) 3. Ҳурматли биродарим Бухоро амири жаноби олийларининг мижози шарифлари қалай? (С. А.) 4. — Худога шукур, дуою таважжухларининг шарофатидан соғ-саломатман. (С. А.) 5. — Шунингдек, содиқ дуоғўйларга ва жонсупар қулларга марҳамат қилишлари ҳам керак! — деди бир мулла. (С. А.) 6. — Чунон бир неча кун бундан аввал мени бир завжият даъвоси устига юборган эдилар. Бориб ишни бир неча кун кейинга суриб, тарафайдан қайси томон кўп сут беришини текшириб кўрдим.

Аниқлашимча, эр томон серсут бўлиб чиқди. (С. А.)
7. Азимшоҳ:— Албатта, ошно-оғайни орасида мол писанд эмас. Шундай бўлса ҳам, дўстлар орасида «муҳаббат улуши» деган гап бор. Дўстона хизмат қилган киши, албатта, «муҳаббат улуши»дан қуруқ қолмайди... — «Қуруқ найдан садб чиқмайди» дейдилар. Мен ҳам «дуою обдор» қилман,— деди Алимардонбек. (С. А.) 8. Ясовул оқсоқолдан:— Шерми, тулкими?— деб сўради.— Сизнинг ва бек жанобларининг давлатингиз соясида ҳамиша шерман, фақат тулкидай хийлакор шер! Ҳозирча хизмат ҳақини ундирдим. (С. А.)

66- машқ. «Одина» повестидан олинган қуйидаги парчадан қарзи ҳасана, рибо, танзил сўз ва ибораларининг маъносини топинг ва уларнинг қандай мақсадда ишлатилганлигини тушунтиринг.

...Бир кишига узоқ муддатли қарзи ҳасана берадиган одам ҳам йўқ. Сенинг отангнинг ўлигига сарф бўлган Арбобнинг ўн тангаси ҳар ойда бир тангага фойда тугади.

Мулла Ҳакироҳ мўйсафиднинг сўзини кесиб:

— Фойда дема,— деди. — Фойданинг маъноси* масалан, рибо бўладики, бу шариатда ҳаромдир, танзил де, танзил!

Арбоб гапга қўшилиб:

Агар бўйин товламасдан ишимни қила берса, менга на фойда керак, на танзил, умр бўйича ҳам пулимни қарзи ҳасана қўйишга розиман,— деди.

Мулла Ҳакироҳ Арбобга қараб:

— Ҳимматингга Салламно, Арбоб, мусулмон киши шундай бўлмоғи керак,— деди.

— Хўп,— деди мўйсафид,— домла-имомча қилиб айтсак, ўн танганинг ҳар ойда бир танга танзили бор. Отангнинг ўлимининг бешинчи йили бўлган, бу йилда фойда ҳисобидан...

Мулла Ҳакироҳ:

— Бир дафъа сенга фойда дема, танзил дегил, дедим. Қулоғинг борми?

Бошқа бир мўйсафид:

— Ўзинг танзил деб, еб юравер, домулла,— деди.— Арбоб бўлса фойда деб айтишдан ҳам юз ўгирмас, отабобомиздан эшитилмаган беҳуда «танзил» сўзининг нима кераги бор. Фойда бўлсин, танзил бўлсин, мақсад пул устида, пул орттиришдир. «Чучварадан мақсад гўшт емакдир» деганлар ўтган азизлар.

— Бохоройи шариф тақводорлари,— деди мулла Ҳакироҳ,— судхўрлик қилганда танзил деб атайдилар...

67- машқ. Садриддин Айнийнинг «Бухоро жаллодлари» повестидан олинган гаплардаги арго ва жаргонизмларнинг маъно ва стилистик ролини айтиб беринг.

1. — Биринчи марта «овга» чиққанларингда кимнинг уйини босдингизлар?— деб Қурбон девона Рўзидан сўради. 2. Биз бир кеча Ванғози амлақдорининг солиқдан тўплаб амирга юбораётган пулини уриб олмоқчи бўлдик. Бизнинг такдонимизнинг хабар беришига кўра, амлақдор одамлари ярим кечада Азизободдан чиқади. 3. Саҳар чоғи Оқсоч қишлоғига етиб келиб, пулларни у ердаги калламайнахўрникига қўйдик. 4.— Биз тушунадиган нарсанинг бири шуки,— деди Ҳайдарча,— Маҳмуд араб олифталикда Бухорода тўрттадан битта, жувонмардликда тенгсиз, агар унинг ўз отасини ўлдириб, унинг ўзига бориб сиғинсангиз сени яширади, ҳимоя қилади, сирингни очмайди. 5. Бурхон от жаллобнинг уйига бориб тушдим. У уйда экан, у билан ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин унга отни ушлатиб:

— Малик чўлидан қуйи ҳам Хатирчидан юқорининг сувини ичмайди,— деб топширдим.— Зарари йўқ, Нурато томонларга юбориб, сув қиламиз, деб отни ертўлага киргизиб боғлади. 6. Қози калон ўрnidан туриб, таъзим қилгани ҳолда:

— Каромат қилдилар, ҳазратим,— деб қайта ўтирди ва:

— Ақли қасримга келган фикрни айтишга ҳумоюн рухсатлари бўладими?— деб сўради.

68- машқ. Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг «Майсаранинг иши» комедиясининг бирор қисмидан жаргон ва аргони гапларни кўчиринг, уларнинг услубий моҳиятини тушунтиринг.

15- §. Тантанали лексиканинг стилистик роли

Тил фикр ифодалаш жараёнида олға сурилаётган мақсад ва ғояни турли усуллар билан рўёбга чиқариши мумкин. Бадий ва публицистик услубда айтилаётган фикр кўпинча тантанали (торжественный) ҳолатда бўлади. Бу тилнинг таъсир кучи билан бевосита боғлиқдир: *яшасин, шонли, озод, ғайратли, монолит, зафар, ғолиб, шуҳрат, қаҳрамон, зарбдор, жўшқин* каби сўзлар фикр ифодалашдан ташқари, қўшимча эмоционал бўёқ ва рангдорликка ҳам эгадир. Бу рангдорлик тилнинг таъсир кучини янада оширади.

Эмоционал хусусиятга эга бўлган сўзлар сўзловчи ёки ёзувчининг предмет, воқеа-ҳодисаларга муносабатини ёки унинг турли ҳис-ҳаяжонини ифодалайди.

Баъзи сўзларнинг семантик структурасидан эмоционаллик, ҳис-ҳаяжон ва воқеа-ҳодисага муносабат ифодаланса, айрим сўзларга турли эркаланиш, севиш ва кичрайтириш қўшимчаларини қўшиш билан эмоционаллик ҳосил қилинади: *оҳ, ура, дод, даҳшат, мотам, сатанг, тантана, қувноқ, қўзичоқ, тойчоқ, онажон, болагини*.

Эмоционал-экспрессив бўёқли сўзлар ижобий ёки салбий оттенкали бўлиши мумкин. Чоғиштиринг: *чеҳра — башара, жилмайди — тиржайди, чиройли — бадбуруш, ёқимли — тасқара каби*.

Эмоционал лексика бадийликни оширади, таъсирчанликни кучайтиради. Тингловчи ёки ўқувчи диққатини айтилаётган фикрга кўпроқ жалб этади. Кўпинча унинг ҳиссиётига таъсир этади.

16-§. Жонли тилга хос сўзларнинг стилистик қўлланиши

Жонли тилга — сўзлашув нутқида хос: кесатиқ, пичинг, нафрат, чапани, қўпол, ҳақорат (вульгар), ажнабий (варваризм) сўзлар киради. Жонли тилга хос сўзлар турли нутқ стилларида ишлатилиб, тасвир жараёнининг рангбаранглигини ва таъсирчанлигини кучайтиради.

Жонли тилга хос сўзларнинг ўз ўрни ва ишлатилиш доираси бор. Бундай сўзларнинг қўлланиш ўрни, даражаси (миқдори) аниқ ва мақсадга мувофиқ бўлгандагина стилистик фигура бўлиб кела олади. Акс ҳолда адабий тил бузилади, рангсиз ва тўмтоқ бўлиб қолади.

Жонли тилга хос сўзлар сўзлашув нутқида кўпроқ ишлатилади. Сўзлашув нутқи норасмий нутқ бўлиб, суҳбатдошлар орасида оддий, кундалик ва кўникиб қолинган муомалага асосланади. Бундай нутқда экстралингвистик факторлар билан бирга, талаффуздаги ўзига хослик, интонациядаги сокинлик ёки кўтаринкилик, лексик ва грамматик нормалардан чекиниш каби ҳолатлар ҳам мавжуд бўлади. Сўзлашув нутқи маълум шароитда махсус тайёргарликсиз тўғридан-тўғри юзага чиқади. Бундай нутқ эркин, бетақаллуф бўлганлиги учун унда расмийлик ва жимжимадорлик бўлмайди. Булар сўзлашув нутқининг катта стилистик имкониятларга эга эканлигини кўрсатади. Қуйидаги драматик парчада сўзлашув нутқида хос айрим хусусиятларни аниқ кўриш мумкин:

Ғани. Бўйра-бўйра қўнғир сочларингиздан ўзим айланай!

Зеби. Мунча кўн-кулаверманг. Неча тою, неча қон бўлди?

Ғани. (Оғзи тўла нон) Олтмиш той газлама, юз қоп нону шакар, тўйни қачон қиламиз?

Зеби. Яна уч қовун пишиғи бор.

Ғани. Уҳў, унғача ўзимизам палагимиз ўлиб, қовун-қоқи бўп кетар эканмизда. (К. Яшин.)

Сўзлашув нутқида нолингвистик воситалар: имо-ишолар, ҳаракат ва ҳолатнинг тез-тез ўзгариб туриши кабилар ҳам мавжуд бўлади. Бадий асарларда бундай ёрдамчи воситаларни ёзувчи қавс ичида беради. Бундай изоҳлар ўз навбатида тасвирни жонли, таъсирчан ва тушунарли бўлишини таъминлайди:

Сўзлашув нутқидаги лексик воситаларнинг асосий кўпчилиги эмоционал бўёқли бўлади: *валдирама, вақиллама, вайсама, санқи, сатанг* кабиларда салбий эмоционал бўёқ бўртиб турса, *момақаймоқ, жилмайди, табассум қилди* кабиларда ижобий маъно бор. Сўзлашув нутқи учун яна қуйидаги сўзлар характерлидир: *дангал — очиқ, юракдан — ҳақиқий, жиндай — кичик, бетоб — касал, мижғов — сушт, лаванг — бўш, лочин — олғир, зўр — катта, имилламоқ — секин ҳаракат қилмоқ, бобой — ота, момой — она, қўзичоғим — болам, бўталоғим — қизим* ва ҳоказо.

Ёзма ва оғзаки нутқда хушмуомалалик билдирувчи сўзлар ҳам анчагина. Бундай сўзларда ижобий эмоционал маъно бўртиб туради. Нутқда бундай сўзларнинг оз ёки кўп, ўринли қўлланиши сўзловчининг маданият даражаси, онги ва тажрибасига боғлиқ бўлади: *салом, раҳмат, ҳорманг, яхшимисиз, хуш келибсиз, ташаккур, миннатдорман, омон бўлинг, яцанг* ва ҳоказо. Шу билан бир қаторда, кесатиқ, пичинг, нафрат ва ҳурматсизлик маъноларини ифодаловчи сўзлар ҳам мавжуд: *лаънат, ярамас, сўлти, лақма, лўтти, лўттибозлик, ялқов, найрангбоз, нонкўр, шилқим, юлғич, таъмагир, соқов, лаганбардор, гадой, йўрғаламоқ, лўкилламоқ, ковушини судрамоқ, минғилламоқ, пишилламоқ* ва ҳоказо.

Баъзан пичинг, кесатиқ маъносини ифодалашда ижобий маъноли сўзлардан фойдаланилади. Бундай сўзлар оғзаки нутқда махсус интонация билан айтилса, ёзма нутқда кўпинча қўштирноқ ичига олинади: «ботир» — қўрқоқ, «ақлли» — нодон, «ёрдам» — зарар келтирмоқ, «кўтармоқ» — пастга туширмоқ каби.

Вульгаризмлар адабий тилда ишлатилмайдиган дағал, қўпол сўз ва иборалардир. Вульгаризмлар бадий адабиётда айрим персонажларнинг маданиятсизлигини, дағаллигини бўрттириб кўрсатиш учун ишлатилади.

Семантик структурасига кўра вульгаризмлар ҳақорат— сўкиш, қарғиш ва дўқ-пўписа билдирувчи группаларга ажратилади: *ҳароми, падарлағнат, муттаҳам, ер ютсин, гўрга киргур* каби.

Вульгаризмлар, асосан, персонаж нутқида ишлатилади ва уни индивидуаллаштиради. Автор нутқидаги айрим вульгаризмлар ёзувчиларнинг ижтимоий ҳаёт воқеаларидан ҳаяжонланганлигини ва ўз персонажларига салбий қарашини ифодалайди:

*Ота-онасининг тайини ҳам йўқ
Сут кўр қилгур, ҳароми, гитлер оқпадар. (F. F.)*

*Абдуҳакимбой эса одамгарчилик кўчасидан ўтмаган
бир ит, ҳар нима топса, ўз нафсига урадиган бир чўчка.
(С. А.)*

Шунга қарамай, ёзувчи ғайри маданий сўзларга фақат маълум стиль талаби билан зўр эҳтиёж сезгандагина мушоаат қилиши мумкин.

17- §. Эвфемизмларнинг стилистик роли

Экспрессив рангдорлик билан боғлиқ бўлган сўзлардан бири эвфемизмлардир.

Айтилмоқчи бўлган фикрни юмшоқ ва одобли қилиб ифодалаш эвфемизм саналади. Яъни эвфемизмларда кўпол, беадаб, тақик сўз ёки ибора маданий формада пардали қилиб айтилади. Бу ҳол, бир томондан, нутқ маданияти билан бевосита боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, тилнинг бадий тасвир воситалари билан ҳам алоқадордир. Чунки бадий тасвирдаги персонаж нутқи унинг онг ва маданият даражасини ифодалаб туради.

Эвфемизмлардан айрим касб эгалари, айниқса, ёзувчи ва шоирлар кўпроқ фойдаланадилар.

Эвфемизмларнинг маъноси шартли бўлиб, фақат контекстдагина реаллашади: «гул чиқмоқ» эвфемистик иборасининг қизамиқ, қизилча (касаллик номи) маънолари фақат контекстда билинади. Кўринадики, эвфемизмлар кўпинча сўзнинг кўчма маънода қўлланиши асосида вужудга келади: «мўйсафид» — арақ, «қизил» — вино, «эшак» — чаён, «ҳолва» — қиз бола.

Эвфемизмлар турғун (ўз) ва шартли (кўчма) маъноли бўлади. Шартли эвфемизмларда эмоционал-экспрессивлик кучли ифодаланади. Хотин-қизларнинг физиологик ҳолатини ифодаловчи *бўғоз, қорнида боласи бор* каби сўз ва

ибораларни ишлатиш анча ноқулай. Шунинг учун уларнинг ўрнида *икки қат, оғир оёқ, ҳомиладор, боши қоронғи, дужон, юкли* каби эвфемизмларни ишлатиш нутқни маданийлаштиради, сўзловчини ноқулайликдан қутқаради.

Эвфемизмларни юшоқ маъноли синоним сўз, ибора ёки гап деб аташ ҳам мумкин. Бир тушунчани ифодаловчи тургун ва шартли эвфемизмлар ҳам, ибора ёки эвфемистик гаплар ҳам ўзаро синоним бўлиб кела олади: *(бўйида бор — ҳомиладор; Али дафтар ўғриси — Али Садирнинг дафтарини сўроқсиз олган).*

Эвфемизмларнинг асосий кўпчилигини фразеологик эвфемизмлар ташкил этади. Фразеологик эвфемизмлар ҳам кишиларни турли нохушлик ва ноқулайликлардан холи қилади: *Бобоси раҳматлик ҳам сал шунақанги қўли эгирроқ эди. (А. Қод.)*

Эвфемизмлар оғзаки ва ёзма нутқни ранг-баранг, раво ва жозибали қилади. Ана шу жозибадорлик ва таъсирчанлик уларни стилистик фигура бўлиб келишини таъминлайди. Чоғиштиринг: *ўнди — лабини лабига қўйди, пора берди — тамоғини мойлади, ўғирлади — сув қилди* ва ҳоказо.

69- машқ. Экспрессив рангдорлик билан боғлиқ бўлган сўзларнинг турларини аниқланг, уларнинг стилистик ролини изоҳланг.

1. Ҳе, аттанг! Гулни гулга қўшмай, гулни сассиқ алафга қўшиб қўйибман. *(Ҳ. Ҳ.)* 2. Бадбахтлар шундай маслаҳат қилдиларми, ҳали? *(А. Қод.)* 3. Ундай бўлса, кўп қайғурма. Яқин кунлар ичида Сарижўйда ёки Ҳисорда ўйнашинг билан учрашасан, — деди ва йўлга тушди. *(С. А.)* 4. Мен сизлардан жирканамаман, жодугарлар! Қоч кўзимдан, қўшмачи? *(С. Кароматов.)* 5. Кет ифлос, кет! Талоқсан, талоқ. *(А. Қод.)* 6. Шуни билат туриб, найинки қизингизнинг эрта-ю кеч кўчада жилпанглашини томошага солиб қўйсангиз. *(С. Кароматов.)* 7. Қаёқдаги қаланғи-қасанғилар кечагина келиб театрнинг героинаси бўлиб қоляпти. *(С. Кароматов.)* 8. Тентаккинангиз совлатликкина йигит бўлиб қайтди-я соллотликдан. *(F. F.)* 9. Тойчоққинам, колхоз осонгина тузилмаган... қон тўкканмиз. *(P. Ф.)* 10. Қори Ишкамбанинг яна бир жойда «искаб» қўйган оши бўлса керакки, бизнинг товоқни бўшатгандан кейин... Қўлининг мойини маҳсисига артиб, ошхонадан чиқиб кетди. *(С. А.)* 11. Пода шов-шуви ичида Полвон отанинг: «Қўрқма, чироғим, Полвоннинг қўлидан мол боласи қочиб қутилган эмас!» — деган овози эшитилди. 12. Кўп ташвиш қилманг, айланай, Турсунбойингиздан ҳам хат-хабар келиб қолади. *(С. Аҳм.)* 13. Ой бориб, омон келсин, ўғлонла-

римиз!— Бобо майдонда баланд овоз билан гапирди.— Гитлер ҳаромицинг уйи куйсин! (Х. Ғ.)

70-машқ. Эмоционал-экспрессив бўёқли сўзларни топинг, уларнинг маъно турларини аниқланг.

1. Умар. Мен, мен, жоним. (Фрунзегга) Айбга буюрмайсиз, қаллигим бўлади.

Ширмон. Худога шукур! (Бирданига бир нарса эсига тушгандек ҳаяжонланиб) Умар акажон, сизни нобуд қилишмоқчи. (И. Султон.)

2. Породин. Менинг орқамдан, олға!

Жўра. Жоним болам. Жигарим болам. (атрофга қараб). Тушимми, ўнгимми! (И. Султон.)

3. Хусайн. Марҳамат Алишер!

Шайхулислом. Тақсирим, бағоят яхши фурсатда йўқладилар.

Маждиддин. Қадамингизга ҳасанот. Мунажжим. Бахт юлдузини кўришга муштоқ эдик.

Навоий. Илтифот ва марҳаматларингиз учун ғоят миннатдорман.

Халқ. (Ташқаридан.) Улуғ Навоийга шарафлар бўлсин! Шоир Навоийнинг умри боқий бўлсин! (Уйғун, И. Султон.) 4. Кундан-кунга яшнамоқда кўркинг, жамолинг. (Файратий.)

5. Ҳар фасл ўз ишин билсин,

Қишвой қишлигин қилсин! (Қ. Муҳаммадий.)

6. Битсин золим бойлар, яша хизматчилар! (Х. Ҳ.) 7. Алишер жилмайди ва Жомийга таъзим қилди. (О.) 8. «Аяжон, бемалол ухланг, мен яна бир оз ўқий» — деди Тансиқ. (О.) 9. Исмоилжон Башоратнинг қўлидан чамадончани олиб, машина томонга юрди. (С. Аҳм.) 10. — Офарин, ўртоқ Суюнова!— деди Почаев шавқ билан,— фидокорлик, ватанпарварлик шунақа бўлади! Офарин! (Ас. М.)

71-машқ. Ажратиб берилган сўзларда эмоционал-экспрессивлик қандай усуллар билан ифодаланганлигини аниқлаб, уларнинг стилистик ролини тушунтиринг.

1. Онажон! Шу суратни менга берсангиз. Латофатхон юборган совғалардан бири менинг бир ўртоғимга теккан эди. (А. Қ.) 2. Туробжон тугунчани орқасига беркитиб, тегишди: —Акажон, дегин!— Акажон! Жоо-он ака!.. (А. Қ.) 3. Ҳа, уқувим йўқ, ойимча! 4. Келинпошшага тилла узук буюрдингми? (А. Қ.) 5. Жарчи акиллайверади-да, қизгинам, қола қол, айланай, эртага кетарсан. (С. Кароматов.) 6. Ўзингни бос, оппоқ қизим! Сенга нима бўлди? Жон қи-

зим, гапира қол. (С. Кароматов.) 7. Хўш, йигитча, сайри гулзор тугадими?— Тўра Салимович аччиқ киноя билан унга мурожаат қилди. (С. Кароматов.) 8. Эҳ Латофатхон, қаранг ҳаёт қандай қизиқ-а? Иккимизни шу ерда учраш-тирганига эътибор бердингизми? (С. Кароматов.) 9. Вой, болагинам, қаёққа борасан, ахир? 10. Мунчалар меҳри-бонсиз, ўзимнинг ойижонгинам, мунчалар ширинсиз! Бутун қишлоғимиз кишилари меҳр-шафқатни сиздан олган-а? Тўғрими, ойижон? (С. Кароматов.) 11. Лаббай, Аҳмаджон ака!— деб пастки лабини оппоқ тишлари билан босиб жа-воб қайтарди. (С. Кароматов.) 12. Балли, раҳмат, полвон! (А. Қод.) 13.— Тўра,— деб тўнғиллади шофёр. (Ас. М.) 14. Уғри, бандит! Эртага ҳамма ёқни шилиб кетади. (Ас. М.)

72- машқ. Уқинг. Сўзлашув нутқиға хос элементларни аниқланг, уларнинг маъно ва услубий қўлланишини изоҳланг.

1. Матқул. (Расуловга.) Сайловчиларнинг катта-кони сизми, муллака?

Сатторов. Ҳа, шу киши.

Матқул. Сизга арзу-узр билан келдик.

Расулов. Узи нима гап? Сизлар кимсизлар?

Собир. Биз Сувбоши қишлоғининг деҳқонларимиз. Болаларимиз аҳмоқчилик қилибди, кечиринг.

Матқул. Қишлоғимизга бир муллака чиққан эди...

Собир. Тўртинчи йигит...

Матқул. Ҳа... тўртинчи йигит... қишлоқ камбағалла-рини йиғиб олиб ваъз қилибди. Николай аллақачон йиқил-ган, энди Тошкентда катта йиғин бўлади.

Собир. «Хурултой» бўлади...

Матқул. «Хурултой бўлади, ҳукумат сайлаймиз» деп-ти. «Сизлар ҳам қишлоғингиздан амин сайланглар...» депти.

Собир. «Селсабит сайланглар» депти.

Матқул. Ҳа, «Селсабит сайланглар» депти. «Шу сел-сабитинглар хурултойга ҳам сизлардан элчи бўлиб бора-ди» депти.

Сатторов. Сизлар ҳам мажлисда бормидинглар?..

Расулов. Ким қамади?

Матқул. Шошманг, мен сизга битта-битта айтиб бе-раман... Мени бир эси паст, ҳовлиқма ўғлим бор. Маҳкам-бойни сайланганини эшитиб, самоварда жанжал чиқариб-ди. «Аввалги амин — амин, аввалги мингбоши — мингбо-ши бўлаверса, камбағални даври келгани қани?» депти. Менинг ахмоғимга (Собирни кўрсатиб) бу кишининг ахмо-

ғи қўшилибди. Деҳқонларга бекор қилибсизлар, Умар акам бундоқ деб чучинтирмаган» дейишибди. (И. Султон.)

II. — Ҳа, Самадий?

— Юрибмиз, ернинг юзида, куннинг кузида.

— Самадий ҳам, олса суюнмайдиган, олдирса куюнмайдиган бир бепарво бўпти шу кунда.

— Омад кетди, оғайни,— деди Самадий,— минг ғайратинг ҳам омад кетгандан кейин бекор экан.

— Ҳали ҳам ўша ишдамисан?

— Амали йўқ сўпи, тухуми йўқ товуқ.

— Манзилга етмаган бахтсиз эмас, манзилни четлаб ўтиб кетган бахтсиз, Самадий.

Бу Луқмончанинг товуши эди. (Ас. М.)

73-машқ. А. Мухторнинг «Туғилиш» романидан олинган парчадаги жонли нутқ элементларини топиб, кимнинг нутқида (автор баёни ёки қаҳрамон нутқида) қандай мақсадда ишлатилганлигини ҳамда уларнинг услубий функциясини айтинг.

...Луқмонча исмли бухоролик бола ҳаммани оғзига қаратган эди.

— Қурилишга эмас, жаннатга кетопсан, жўра! Мана, тоғ десанг — тоғ, баландлиги уч мингу олмиш саккиз метр, дайро десанг — пажалиста, ботқоқ десанг...

— Ҳелло, Луқмонча, бу дейман, йўлбарсми, тўнғизми, мундоқ беллашса арзийдиган бирон махлуқ йўқ экан-да? деб сўради Самадий деган елпигич қулоқ, новча йигит.

— Қаерликсан?— деб гап қотди унга.

— Қаршидан.

— Отинг нима?

— Жуман... Сариев.

— Борағон ятимизда ойлик жа каттамиш, ростмикин?

— Билмадим.

— Суриштирмайла кетяпсанми, пулинг кўппи дейман-а?— деб пичирлади Холдор.

Жуман индамади. Унинг қовоғи солиқ, қулоғига гап кирмаётгандек эди. Қўшнисининг сўлагини сочиб пичирлайверишидан бир эвини қилиб қутулиш учун дераза томонга ўгирилиб олди.

— Қанча вор?— деб шивирлади қўшниси. Қайрилиб қараса, Холдор илжайганча имлаб унинг чўнтагини кўрсатяпти. Жуман тишини тишига қўйди-ю чидади, индамади.

— Йўмаса бу ёқдами?— пичирлади Холдор этик қўнжини кўрсатиб.— Сир яшираркансан, чўпқот бўлмайсан...

— Холдор Жо-жо...

— Шатта. Жонсуғуров памилам. Амодайким касбим.

кўп. Учасинила айтай. Аввал дўкон мудирини ўғонман, ин-
най искаладда завдиш, экспедитр.

— Бўлди, бўлди, бари бир гўр экан — дейишди кули-
шиб.

74- машқ. Гаплардаги вульгаризмларни аниқланг, уларнинг услу-
бий ролини тушунтиринг.

1. Қ о д и р қ у л. ...бойнинг дидига лаънат! Ҳали келиб-
келиб шу расво хотинни яхши кўрганми? (Ҳ. Ҳ.) 2. Қ о д и р қ у л. Жим бўл, ит? (Ҳ. Ҳ.) 3. Қ о д и р қ у л. Пада-
рингга лаънат! Сенинг қўлингдан келади-ю. (Ҳ. Ҳ.) 4. Ни-
ма? Овозини ўчир итваччанинг! (С. Кароматов.) 5. Мен ҳо-
зир бориб бекка арз қилай, шу кечадан қолдирмай қўлга
оламиз муттаҳамларни, — деди кўрбоши. (А. Қод.) 6. Бо-
лани таниб, Ҳожининг эси чиқиб кетди: «Оббо ҳароми, —
деди ичида, — ҳозир арз қилади. (А. Қ.) 7. Виждонсиз, иб-
лис, — деб қўйди. (А. Қод.) 8. Б о й... Узарсан! Узолмасанг,
яна беш-ўн йил ишлаб берарсан! У эмас бу эмас, хотинлик
бўлиб қолганингга шукур қилсанг-чи, баччагар! (Ҳ. Ҳ.)
9. Б о й. Уйнаш деб ўз болангни ўлдирдингми? Гапир, ша-
рият ургур. (Ҳ. Ҳ.) 10. Ф р о л о в (ғазабда). Эшаклар, би-
ласанларми, мен сенларни нима қиламан!

М а д а м и н. Хотиржам бўлинг, тўрам, мен ўзим бу
ҳайвонларнинг адабини бераман. (Йигитларга.) Ғал-
вани ким бошлади? (И. Султон.)

75- машқ. Уқинг. Эвфемизмларни топиб, уларнинг нима мақсадда
ишлатилганлигини баён қилинг.

1. Эшон олдида турган рюмкани битта отди ва оғзини
қўлининг орқаси билан артди. (А. Қ.) 2. Қуйинг, қизил ича-
ман, — деди Салимбойвачча. (О.) 3. Майсара. ...Бир кун шу
сенинг қаллигинг тўғрисида юз ёлвориб менга ҳасрат қи-
либ маслаҳат сўради. (Ҳ. Ҳ.) 4. Дадаси, келишда қизла-
рингизга нима олиб келасиз? (Ас. М.) 5. Мен дунёга кел-
ган қуниёқ, Ватаним деб сени уйғондим. (Ҳ. О.) 6. Ёлғиз
боши икки бўлсин дейди-да. Ота бўлсин, бола кўрсин дей-
ди-да. (Ҳ. О.) 7. Пирим шу ерда манзилу муродларини то-
пиб илоҳимнинг даргоҳига мақтул этилдилар. (Ас. М.)
8. Маманиёз ёстиғдоши ўлиб кетиб, бир ўғилча қолган
экан бўйи етиб. (F. F.) 9. Шунинг учун буни қўйиб турай-
лик-да, отдан ҳам зарурроқ масалага ўтайлик, масалан,
бошингизни икки қилиш учун, албатта, вақт етгандир, деб
ўйлайман. (А. Қод.) 10. Шамсиддинимни аскарликка олиш-
мади. Бир кўзи ногирон эди. (С. Аҳм.) 11. Сизни ва отам-
ни жуда соғиндим, агарда оғир оёқ бўлмасам эди, қиш бў-

лишига қарамасдан Марғилонга жўнар эдим. Қудангиз, қайин онамнинг сўзига қараганда келаси ойга кўзим ёрир эмиш. (А. Қод.) 12. Буқун Ойша ўлган бўлса, эртабириси куни биз ҳам дунёдан кўз юмамиз, олдинма-кейин ҳамма бу дунёдан ўтади. (С. А.)

18-§. Фразеологик ибораларнинг стилистик роли

Компонентлари қатъий қолипга кирган, кўчма маъно англатадиган сўзлар боғланмаси турғун иборалардир. Фразеологияда турғун сўзлар боғланмасининг семантик ва грамматик хусусиятлари ўрганилади.

Фразеологизмлар таркибида неча сўз иштирок этишига қарамай, улар ягона умумий кўчма маъно билан бирлашади ва эмоционал-экспрессивлик ифодалайди. Масалан, «хурсандлик» маъноси *баҳри очилди, димоғи чоғ бўлди, кайфи чоғ бўлди, боши осмонга етди, терисига сиғмади* каби ибораларда ифодаланган. Айни вақтда шу маъно экспрессив-эмоционал ҳолатда берилмоқда.

Ибораларда эмоционалликдан ташқари, миллий колорит ҳам мавжуд бўлади. Шунинг учун бошқа тилларга сўзма-сўз таржима қилинмайди. Ибораларнинг маъноси фақат контекстда билинади.

Ўзбек тили турғун ибораларга жуда бой. Қадимдан оғзаки нутқда ишлатилиб келинаётган иборалар, турли қочирим характеридаги сўз бирикмалари, мақол ва афоризмлар ҳозирги кунда ёзма адабиётдан муносиб ўрин эгаллади ва эгалламоқда. Фразеологик ибораларнинг стилистик имкониятлари ҳам катта. Улар лексик воситаларга нисбатан ўта жозибали ва таъсирчан бўлади. *Чоғиштиринг: кетди — туёғини шиққиллатди, севди — юрагидан урди, тез — икки оёғини, қўлига олиб* ва ҳоказо.

Иборалар шакл ва маъно муносабатига, этимологиясига ва замонавийлигига ҳамда нутқ услубларига кўра фарқланади.

Иборалардаги полисемия уларнинг серқирра маъноларга эга эканлигини кўрсатади: *тиши ўтмайди* ибораси: 1) бирор қаттиқроқ нарсани майдалашга тишнинг қурби етмайди; 2) енга олмаслик; 3) идрок қилиб ета олмаслик, уқиб ета олмаслик каби маъноларни ифодалайди. *Бир пул* ибораси эса: 1) қадр-қимматсиз; 2) фойдаси йўқ каби маъноларни ифодалайди.

Фразеологик синонимияда икки хил: 1) ибора ва ибора синонимияси; 2) ибора ва сўз синонимияси. Ибора ва ибора синонимиясида ибораларнинг бири иккинчисидан образлигига ёки бирор нутққа хосланганлигига кўра фарқланиб

туради: *Утқазгани жой топмаслик — ер-кўкка ишонмаслик; икки оғиз — икки шингил, ич-этини емоқ — ўз ёғига ўзи қовурилмоқ; яхши кўрмоқ — кўнгил бермоқ; кўзлари қинидан чиқди — кўзларининг пахтаси чиқди; оғзига талқон солмоқ — мум тишламоқ, оғзига қатиқ ивитмоқ каби.*

Такрор ва қайтариқларнинг олдини олиш, фикр таъсирчанлигини ошириш учун сўзга ибора синоним қилиб келтирилади: *кўрқди — юраги ёрилди; яқин — ораларидан қил ўтмайди; йўқотмоқ — кулини кўкка совурмоқ; соғаймоқ — бош кўтармоқ ва ҳоказо.*

Фразеологик омонимиядан сўз ўйини ҳамда сатирада фойдаланилади: — *Худо кўтарган одамни настега уриш яхши эмас, худога хуш келмайди, — деди имом бойнинг гапини қувватлаб.*

— *Хўп, ундай бўлса биз ҳам уни «худо кўтарсин!» деб дуо қиламиз, тузукми, тақсирим? Бу худога хуш келар-а? — деди бир киши. Бу гапдан халқ қиқирлаб кулиб юборди. (С. А.)*

Лексик воситалар сингари фразеологик иборалар ҳам турли нутқ стилларида қўлланилади: *кўз бўямоқ, жуфтакни ростламоқ, қўли эгри, тайёр ошга баковул кабилар сўзлашув стили учун характерли бўлса, ногорасига ўйнамоқ, бузилмас дўстлик, сиёсий лўттибозлик, сиёсий таъғлик кабилар публицистик нутққа хосдир. Илмий ва расмий-иш қоғозлари услубида иборалар кам ишлатилади. Аммо бадий ва публицистик услубдаги асарларда иборалар жуда кўп қўлланилади. Ҳатто уларнинг кўпчилиги тез оммалашиб ҳам кетади.*

Ёзувчилар эса халқ тилида аввалдан мавжуд ибораларни ўзгартириб, темага, воқеликка бевосита мослаштириб, асар мазмунига сингдириб юборадилар, бу билан асар таъсирчанлигини янада орттирадилар. Қуйидаги парчада *жонига урмоқ, кўнглига урмоқ* иборалари худди шу мақсадда ишлатилган:

Гулнор:

— *Ҳозир жавоб бераман, лекин сен жавоб бера олмасанг, шу дарахтдан бир хипчинни синдириб олиб, оёғингга юзта ураман, хўпми?*

Едгор:

— *Ухў! Сарижўй беги бу ерда экан-ку!? Хўп навбатингни айт. Агар мен жавоб бера олмасам, ҳар нима қилсанг, қилавер. «Жонимга урсанг» ҳам майли!*

— *«Кўнглиннга урмасам» бўлгани, — деб Гулнор ҳам Едгорнинг қочиримига қочириқ билан жавоб қайтаргандан кейин... (С. А.)*

Худди шунингдек, бир контекстда ибораларни ёнма-ён келтириш билан таъсирчанлик янада оширилади: *Гулбибидан кўнгил узишдан кўра, жон узиш мен учун осонроқдир,— деди Одина. (С. А.)*

Фразеологизмлар нутқда, асосан, бутунлигича, яъни таркибидаги компонентлари ўзгартирилмаган ҳолда ишлатилади: *Бесаранжомман, юрагим жойида эмас, у томдан тараша тушгандек гапирди.* Бадий ва публицистик асарларда иборанинг бир-икки компоненти автор томонидан ўзгартириб қўлланиши мумкин. Янги лексик қуршовли бу тип фразеологизмларда эмоционал-экспрессивлик янада кучли бўлади. Халқ иборалари моделлари асосида яратилган бундай фразеологизмлар китобхонда ҳажвий ҳис уйғотади. А. Қаҳҳор «нинадайни туядай қилмоқ» ибораси модели асосида «данакдай хамиртурушдан бир тоғора хамир қилмоқ», «бурганинг йўталидан бўрон кўпормоқ», «товонини яламоқ» ибораси модели асосида эса «ботинкасини мўйлови билан чўткаламоқ» каби қатор янги иборалар яратган новатор ёзувчи.

Х у м о р х о н. Виждонсиз эмиш! Мени, мен, виждонсизни Насибага ярим кундош қилгунча ўлиб бўлдингиз-ку! Кисловодскда кечаси Насибани дори бериб ухлатиб қўйиб, мени санаториядан сой бўйигача қўлига кўтариб борган ким эди? Яхши кўраман деб йиғлаган, дөгимга йиқилиб ботинкамни мўйлови билан чўткалаган ким эди?

Фразеологик иборалар ҳаётий воқеалар, ижтимоий-тарихий ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлади ва давр ўтиши билан эскириб, истеъмолдан чиқиб боради. Эскирган фразеологик иборалар тасвирланаётган давр руҳини бериш, персонажлар нутқини индивидуаллаштириш учун ишлатилади. Бу жиҳатдан С. Айний асарларида қўлланган «мадраса тупроғини яламоқ», «иссиқ-совуқ қилмоқ», «сўфи қилмоқ», «тарки дунё қилмоқ», «икки дунёси куймоқ» каби историзм иборалар характерлидир.

Совет даврида тилимиз бир қанча янги фразеологик иборалар билан бойиди: *ҳаёт кўзгуси* (газета), *зангори олов* (газ), *Шарқ юлдузи* (Ўзбекистон), *мия механизмига бир винт етишмайди* (анқов), *буксирга олмоқ* (ёрдамлашмоқ) ва ҳоказо. Бундан ташқари, ёзувчи ва шоирларимиз халқ тилида мавжуд бўлган ибораларни деформация ва модернизация қилиш йўли билан қатор янги иборалар яратмоқдалар.

Ибораларнинг таркиби мустаҳкам, бир қолипга тушган бўлади. Шунинг учун улар орасига сўз қўшиш ёки ўзаро ўрнини алмаштириш мумкин эмас: *бош тортди* иборасини

тортди бош деб, бошини кўтарди (соғайди) иборасини бошини юқори кўтарди деб қўллаб бўлмайди. Аммо баъзи иборалар орасига сўз киритиш мумкин: бошимни оғритма иборасини бошимни кўп оғритма. Орасига сўз киритиш мумкин бўлган ибораларда услубий имконият кўп бўлади.

19- §. Мақол ва ҳикматли сўзларнинг стилистик роли

«Дунёда тилсиз халқ бўлмагани каби, мақолсиз тил ҳам йўқ» деган эди татар ёзувчиси Ноқий Эсанбат. Ўзбек тили шаклан ихчам, чуқур мазмунли, нафис ва жозибадор мақолларга жуда бой.

Мақолларда сўзловчининг ҳукм, мулоҳаза, панд-насихатли фикри тўлиқ ифодаланади. Шунинг учун ҳам доҳий В. И. Ленин халқ мақолларига юксак баҳо бериб: «Жуда соз, жуда яхши! Ана шулардан ёзувчиларимиз ўргансалар экан, бир жумла билан чилпарчин қилиб ташлайди-я... катта мақоллар тўпламини тузиш керак. Бу эса ёзувчиларимиз ва нотиқларимиз учун катта бир хазина бўлиб хизмат этади!»¹ деган эди.

Халқ мақоллари шу халқнинг бутун тарихини, ҳаёт йўлини акс эттиради. Шунинг учун ҳам ёзувчилар мақолларга тез-тез мурожаат этадилар. Халқ мақоллари бадний асар тилининг ширали ва таъсирчан бўлишида, эмоционал ва мусиқийлигини оширишда муҳим стилистик воситадир. Образли қилиб айтганда, узукка кўз қандай безак бўлса, мақол ҳам нотиқнинг нутқига, ёзувчининг тасвирига ана шундай ҳусн, ҳаётгийлик бағишлайди. Сўз кўрки — мақол ва матал, афоризмлардан фойдаланиш ҳар бир қаламкашнинг сўз бойлигини орттиради, унинг нутқини ўткир ва таъсирли қилади.

Ёзувчилар ўз қахрамонларининг ички дунёсини очишда, уларга нутқий характеристика бериш жараёнида мақоллардан ижодий фойдаланадилар. Буни классик адабиётимизнинг улкан намоёндалари: Алишер Навоий, Бобур, Махмур, Гулханий, Муқимий, совет ёзувчилари: Ҳамза, Садриддин Айний, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор кабилар ижодида яққол кўриш мумкин. Жумладан, ёзувчи Ойбек Мирзакаримбой образини тасвирлар экан, унинг ички дунёсини ёзувчи синфларнинг ўзи яратган салбий мақоллар орқали фош қилади. Мирзакаримбой мол-мулкка, ер-сугга тўймайдиган хасис одам, у ҳамма нарсадан пулни ва ерни ус-

¹ Журнал «Литературный современник», 1940, 1, стр. 10.

тун кўяди: «Чакки бўлибди, жиян. Ер сотгаң эр бўлмайди, эр ер сотмайди. Тўғри, ерни пулга сотадилар, нақд пулни жарақ-жарақ санаб оладилар. Пул ҳамма нарсанинг отаси. Пул белга қувват, бошга тож, пулдор одам қанотли одам. Бу қанот билан мағрибдан-машириққа учасан... Ер олган кўкаради, ер сотган қурийди. Мана бу гапнинг мағзини чақ, жиян!»

Халқ мақолларидан баъзилари бадий асар номи сифатида ҳам қўлланади. Масалан, Шухратнинг «Олтин зангламас», Одил Ёқубовнинг «Эр бошига иш тушса» каби. Айрим асарларда эпиграф қилиб келтирилган мақоллар эса шу асар ғоясини, мақсадини яққол ифодалаб туриш учун хизмат қилади: *Отнинг ўлими — итнинг байрами. Осмон йироқ, ер қаттиқ (А. Қ.) Зўри беҳуда миён мешиқанад. (А. Қ.)*

Бадий асарларда мақолларнинг кўпчилиги айнан, ҳеч ўзгаришсиз келтирилади: *Сўраганнинг айби йўқ, — деди Эшвой, бола йиғламаса она сўт бермайди. Бой ўз уруғинг экан, яхши мурувват қилар. («Қутлуғ қон».) Услужий эҳтиёж натижасида айрим мақоллар лексик ва грамматик жиҳатдан ўзгартирилиши ёки мақол мазмуни персонаж нутқиға сингдирилиши мумкин. Чоғиштиринг: ҳамал-амал, кўндан қуён қутулмайди, андишанинг оти кўрқоқ мақолларининг тўлиқ шакли: *Ҳамал кирди — экинларга амал кирди. Кўндан қуён қочиб қутулмайди. Андишанинг отини кўрқоқ қўйма* каби.*

— *Балли, бас! Отангизга раҳмат деди қишлоқ оқсоқоли — яхши кунда ҳар ким дўст бўлаверади. Ёмон кунда ҳақиқий дўст ёрдамлашади. (С. А.)* Контекстда *Дўст ёмон кунда билинади* мақоли персонаж нутқиға сингдирилиб юборилган; натижада, таъсирчанлик кучайган.

Ўзбек халқ мақоллари жуда кўп вариант ва синонимларга эга. Бу ижтимоий ҳаётнинг турли томонларини бадий ва реалистик акс эттиришда катта аҳамият касб этади.

Мақоллардан нутқ ёки асар кимга мўлжалланганлигиға, фикрни ёрқин қилиши, таъсир доирасига эътибор берган ҳолда ўринли фойдаланиш лозим.

Даврлар ўтиши билан ижтимоий ҳаётга боғлиқ ҳолда айрим мақоллар эскириб, истеъмолдан чиқиб кетади: *Камбағални асрасанг чориғи билан тўрға чиқар. Амирнинг ошидан фақирнинг мушти яхши. Ётим бола асрасанг, оғзи бурнинг қон этар. Сўз санъаткорлари янги воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ мақол даражасига кўтариладиган янги афоризмлар ҳам яратадилар: *Ҳамма бир киши учун, бир**

киши ҳамма учун. Халқ соғлиги — юрт бойлиги. Олтин олма, олқиш ол. Колхоз — барака дарёси. Пахта — тинчлик хазинаси каби. Бундай афоризмлар тил луғат составини янада бойитиш учун хизмат қилади.

76- машқ. Ибораларни топиб, қандай эмоционал-экспрессив бўёққа эга эканлигини аниқланг. Уларнинг услубий вазифасини тушунтиринг.

1. Уйласанг-чи, келиб-келиб шундай таги паст бир хизматкорга хотин бўлдинг-ми? (Х. Х.) 2. Ҳожи лабини тишлаб, бошини чайқади:— Хом сут эмган бандамиз!— деди. (А. Қод.) 3. Нега ёнган юрагимга сен ҳам захар сочасан?! (А. Қод.) 4. Муттаҳамлар кўп бечоранинг ёстиғини қури-тишга муваффақ бўлдилар!— деди Ҳожи. (А. Қод.) 5. — Ҳеч ким айтмаган бўлса ҳам, сиз орага тушманг дейман, ўз оёғингизга ўзингиз болта қўйманг, дейман! (А. Қод.) 6. Қуруқ қошиқ оғиз йиртади, Аминга қанча пул олиб борса бўлади? (А. Қ.) 7. Темирчи бўлиб бир марта болга урганингни кўрганим йўқ, нуқул хотин-халажга дон сепасан! (А. Қ.) 8. Саккизинчи куни Қобил бобо яна Аминнинг олдида борди. Аминнинг тепа сочи тикка бўлди. (А. Қ.) 9. Уғлим ўшанинг чизган чизигидан чиқмайди, ўша келиб дастурхонга ўтирмагунча овқатга қўл узатмайди. (А. Қ.) 10. Э, укам. Пулга куйган битта сиз эмас, мен ҳам 220 сўм жарима тўлаб ўз ёғимга ўзим қовурилиб ўтирибман. (С. Аҳм.) 11. Фақат назаримда арқонни узунроқ ташлаб, масалани атрофлича қамраб олсакмикан. (С. Кароматов.) 12. Сенинг юрагинг бўш, дўстим. Тўғри гапни айтиб одамларни тартибга чақириб қўйишдан ҳам тортинасан. (С. Кароматов.) 13. Дадангизнинг орқасига одам қўйилган, у бу ерга келса ёки сиз у ёққа боргудай бўлсангиз, ўша заҳоти тузоққа илинтиришади. (С. Кароматов.)

77- машқ. Қуйидаги гаплардан фразеологик ибораларни топинг, уларнинг стилистик функциясини аниқланг.

1. Ёдгор жиддий жавоб берди:— Гапни кўп айлантirma, куйган юрагимга сен ҳам туз сепма! 2. Оқсоқол корсонни кўтариб, бир шимирди ва Гулнор узоқлашгандан кейин яна гапга киришди:— Қизинг катта бўлиб қолибди — кишилар унга оғиз соляптилар. Ҳамробой уни ўз ўғлига сўратмоқчи бўлиб турибди.

— Тақдир билади,— деди Рустам,— лекин мен ҳали қиз чиқариш ниятида эмасман, онаси ёлғиз қўл, ўзи кексайган, рўзғор ишини тузук бажара олмайди... Агар уни чиқариб юборсак, чол-кампир бутунлай қўл-оёқсиз бўлиб

қоламиз. 3. — Афтидан бу уйда гапга ярарли бирор хотин йўқ. Қайвони қаерда? Бу ўжар қизни гапга солинглар ахир!— деб Қудрат аёлларга бақирди. 4. Ҳа, ўзи нима гап? Бу ерда товукдай моюк босиб ўтирибсизларми?— деб Қудратнинг сўзини бўлди. 5. Қудратбой, кайфинг жойида эмасдай кўринади. Худо кўрсатмасин, бошингга бирор иш тушганми?— деб сўради. 6. — Шариат ва ҳукуматнинг нима эканини бу бўйнинг узулгур болага бу дунёда кўрсатиш керак. Охират, гўр, қиёматни бир пулга олмайди,— деди имом. 7. Шу вақтда, қушбегининг ясавулбоҳиси арқдан шошилиб тушиб дарвоза олдига келди.— Бу нонкўрларни арқон бозорига олиб бориб, жаноби олий соғлиғи учун тасаддуқот қилинглари!— деб буйруқ берди. 8. Бунақа сўзларни отамга айта кўрма, у тарки дунё қилган, тангрига яқинлашган бир киши, унинг дуоси ғанимат, олтин олма, дуо ол, дуо олтин эмасми?— деганлар азизлар. Агар у ранжиб қараса-чи? Икки дунёнг куйиб кетади. 9. Агарда Одинадан бирор камчилик сезилса, у камчилик унинг ихтиёрисиз содир бўлган бўлса ҳам, унинг бошида ёнғоқ чақилар, унинг кўзида ёруғ кун қоронғи тунга айланар эди. (С. А.)

78- машқ. Гапларни ўқинг, маъно жиҳатидан бир-бирига яқин ибораларни кўчиринг. Маънодош иборалар бир-биридан нима билан фарқ қилишини тушунтиринг.

1. Йигитнинг кўнгли ҳали «ишқ риштаси» билан боғланмаган бўлса ҳам, қизнинг ҳар замонда қайрилиб қараши уни мафтун этмоқда, кўнгил гулшанига муҳаббат уруғини сепмоқда эди. 2. — Жим тур! Оғзингни юм, нафасинг ўчкур! Бу нима шовқин-сурон! 3. Биз район партия комитети кўрсатаётганидек ипидан игнасигача текширамиз. Ҳамма нарсани миридан сиригача қолдирмай гаплашишди. (С. Назар.) 4. Ўқишим тамом бўлганини билган онам терисига сиғмай севинар эди. (F. F.) Йўқлаб келибсан, бошим осмонга етди. (Ас. М.) Истар-истамас идорага кирган Бўрибой оғзи қулоғида бўлиб чиқди. (Ҳ. Назир.) 5. Афанди бугун сира оғзингизни очмадингиз? Оғиз очиш бундан кам бўладими? Эснайвериб оғзимнинг йиртилишига оз қолдику,— деди афанди. 6. Ичинг ачиб, ғамхўр бўлганинг учун раҳмат. Экинларнинг қаровсиз қолганига юраги ачиб кетди. (Ҳ. Назир.) 7. Кампирга айтиб қўйинг, тўйдан олдин ноғора қоқиб юрмасин. (F. F.) Лекин Қўзибойнинг гоҳо подадан олдин чанг чиқариш одати борлигидан баъзилар уни «Сўнгги ахборот» деб аташаркан. (Ҳ. Назир.)

79- машқ. Қуйидаги фразеологик ибораларнинг синоним ёки вариантларини топиб-ёзинг, улар орасидаги маъно нозикликларини тушунтир.

Юлдузни бенарвон урмоқ, пашшадан фил ясамоқ, кўнглини совутмоқ, терисига сомон тикмоқ, тилини қичитмоқ, кўнгли хира, гап қистирмоқ, икки оёғини бир этикка суқмоқ, ичига тушмоқ, икки қўлини бурнига тикмоқ, ичи ачиди, ўз ёғига ўзи қоврилмоқ, йўлдан урмоқ, кулини кўкка совурмоқ, тарвузи қўлтиғидан тушмоқ, темирни қизиғида урмоқ, шамолга совурмоқ.

80- машқ. Омоним ва полисемантик ибораларни кўчириг, уларнинг маъноларини изоҳланг. Стилистик функциясини баён қилиг.

1. Қаерга борсалар, уларнинг сўзи маъқул, камбағалнинг арз-доди уч пул! (О.) 2. Биламан, Комила уларни ўз бошига кўтаради, керагидан ортиқча шароит ҳозирлайди. (О.) 3. Кейин писта кўмир солиб қувурига махси кийдириб, дам берди. (С. Аҳм.) 4. Шун болаларга айтсам, ҳеч қайсисининг дами чиқмайди. (Ҳ. Назир.) 5. Ўзим чақимчиларни, майда гапларни ёмон кўраман. (И. Раҳим.) 6. Жони борида шунчалик ҳунук, жони чиққанда жуда қўрқинчли бўлса керак. (С. Анорбоев.) 7. Эрталабдан бери оғзимга бир тишлам нон олганим йўқ. (П. Турсун.) 8. Бу йил сайловда эса унинг кандидатурасини ҳеч ким оғизга олмади. (С. Зуннунова.) 9. «Менга сўз беринг, ўртоқ Тошпўлатов,— деди кекса бригадир Ортиқов. (Р. Файзий.) 10. Мен ҳам сиздай ҳаққоний бўлишга сўз бераман. (П. Қодиров.) 11. Ёдгорнинг ҳам тили чиқиб қолди: «дада-дада» ни оғзидан қўймайди. (Ғ. Ғ.) 12. Гап қайтарма, тилинг чиқиб қолибди, падар лаънат! (Мирмуҳсин.) 13. Бундай гаплар билан ёшларни алдаш мумкин, аммо тажрибали кексаларга тишингиз ўтмайди. (С. Назар.)

81- машқ. Фразеологик ибораларни топинг, уларни яқин маъноли сўз ёки сўз бирикмалари билан алмаштириб кўринг. Улар орасидаги стилистик фарқни изоҳланг. Қайси фразеологик ибораларни сўзлар билан алмаштириб бўлмаслик сабабини тушунтиринг.

1. Ҳаммадан кучли ҳис, тоқатни тоқ қилувчи дард оиласини соғиниш эди. (О.) 2. Арава бўлса алмисоқдан қолган, яна синибди. (О.) 3. Ишқилиб, барака топсин шу докторлар, бошинг ёстиққа етганда жонингга ора киришади. (Ас. М.) 4. У кўзи тўрт бўлиб Чиннигулни кутар, лекин негадир Чиннигулдан дарак йўқ эди. (С. Зуннунова.) 5. Баъзан доvon ошишингга кўзинг етмай, юрагинг орқангга тортиб кетади. (У. Умарбеков.) 6. Бас, пичоқ бориб суягимга етди. Бошимни эгиб индолмай юрганим етар, тўйиб кет-

дим. 7. Бу хамирнинг учидан патир, ўз қўлим билан эккан хандалакнинг тўнғич ҳосили. 8. Сен чучварани ҳам санаб юрибсан, ука. Дўст билан душманни ажратмайсан. (И. Раҳим.) 10. Пулатжонни туппа-тузук йигит деб ихлос қўйиб юрган эдим, ҳафсалам пир бўлиб, қўлимни қўлтиғимга уриб қўйганман. (С. Аҳм.) 11. Овқатга ҳеч тўймайди, бунинг устига қўли эгри. (П. Турсун.) 12. Ишонмасангиз, ўғли Туроб билан гаплашинг, ҳасратидан чанг чиқади. (Ҳ. Назир.)

82-машқ. «Бой ила хизматчи» драмасидан олинган парчадаги фразеологик иборалар ва мақолларни ажратиб кўчиринг, уларнинг стилистик функциясини изоҳланг.

Х о л м а т. (Ўзича.) Бўлмаса, ҳали сурма ичган итдек овози бўғилиб имоматга ўта олмай қоладилар. (И м о м г а.) Чарчамайсиз, домла почча, фақат қуруқ қошиқ оғиз йиртади, холос! Садқайи гапингиз кетсин, бу гадога! Бунга ўхшаган мингта сарпаёқдан сизлар учун бойга ўхшаган битта ҳўл таёқ яхши!

Ҳ а с а н. Сен бой билан ўйнашма!

И м о м. Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан. Пешанада битганини кўрасан. Қолу бало.

Қ о з и. (Ғофирнинг ёнига келиб, кулимсираб.) Энди сенинг ҳам куюнганингча бор-а, муғобир-эй... (Кулиб.) Устаси фаранг экансан-да? Ахир, бу Ғофир ҳам ҳийла-найрангда хўжайиндан таълим олган-да... Бунинг муддаоси бўлак!

И м о м. Ҳа-ҳа. Энди билдим... Тузук-тузук... Пайт келганда бир нарсалик бўб қолайлик дер экан-да, бунинг ҳам билгани-билган!

Қ о з и. Қани, қўлингни бер, ўғлим! (Қўлини ушлаб, энги ичида пул тутқазиб.) Мана, ушла! Ол! Тўйда сарф бўлган харажатлар бойнинг гарданига! Еб кетарга минг сўм, бунга икки мартаба тўй қиласан ҳали! Қуллуқ қил бойга!

И м о м. Ол, ол энди! Қуллуқ қил!

Ғ о ф и р. (Хушсиз, суратдай қотади ва титроқ товуш билан.) Раҳмат... Қуллуқ... (Кўз ёшини артади.) Баракалла!

Ҳ а с а н. Хўш, гапир! Бу ҳам озми?

Ғ о ф и р. (Ҳасаннинг кўзига тикилади, бирдан аччиқ қийқириқ билан пичоғини шартта суғуриб, Ҳасаннинг олдига ташлайди.) Ҳасан ака! Уринг шу пичоқни жафокаш кўкрагимга! Уринг, ўлдилинг! (Яктақларини пора-пора

қилар.) Дуо қиламан, худо хайрингизни берсин, бола-чақангизнинг орзу-ҳавасини кўринг! Ҳасан ака!

Х о л м а т. Ҳой, Ғофир, турей, тентак! (Ўрнидан турғизиб.) Қитиқ паримга тегма! Пичоқни шу Ҳасан аканг урадимми? Чумчуқ пир этса, юраги шир этади-ю, бунинг!

83- машқ. Ш. Раҳматуллаевнинг «Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик лугати» китобидан а ҳарфи билан бошланган (22—30-бетлар) ибораларнинг изоҳига диққат қилинг. Бу ибораларни синоним ва вариантлари билан дафтарингизга кўчириб олинг.

84- машқ. Саид Аҳмаднинг «Хотинлар» ҳикоясини ўқинг. Фразеологик ибораларни топиб ёзинг, уларнинг маъно ва стилистик функциясини аниқланг.

85- машқ. Қуйидаги афоризмларнинг маъносини изоҳлаб, улар иштирокида гаплар тузинг.

1. Оз-оз ўрганиб доно бўлур

Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур. (А. Навоий.)

2. Отанинг меҳридан устознинг жабри афзал. (С. Шерозий.) 3. Ўқсиз солдат — қиличсиз қин. (О.) 4. Пахта — колхоз рўзгорининг фили. (О.) 5. Салом совғадан азиз. (О.) 6. Тўкилгандан томчиллаган ёмон. (А. Қ.) 7. Эчкининг орқаси қичиса, чўпоннинг нонини ейди. (А. Қ.) 8. Фарзанд гулдир, она бир бўстон, шунинг билан жаҳон гулистон. (Ҳ. О.) 9. Балиқ сувсиз, шоир халқсиз яшай олмайди. (Ҳ. О.) 10. Эрнинг зийнатиدير ваъдага вафо. (Ғ. Ғ.) 11. Билимдонлик бўлган юртда мамлакат обод. (Ғ. Ғ.) 12. Умрлар бўладики, тиригида ўликдир, Улимлар бўладики, ўлган одам тирикдир. (М. Шайхзода.)

86- машқ. Қуйидаги мақоллардан фойдаланган ҳолда кичик ҳикоя ёзинг.

1. Айтилган сўз — отилган ўқ. 2. Буғдой нонинг бўлма-са ҳам, буғдой сўзинг бўлсин. 3. Гапнинг гапдан фарқи бор, 72 нарҳи бор. 4. Ошнинг таъми туз билан, одамнинг таъми сўз билан. 5. Сўз суякдан, таёқ этдан ўтади. 6. Тўғри тил тош ёрар, эгри тил бош. 7. Тўғри сўзнинг тўқмоғи бор. 8. Яхши сўзга қулоқ сол, ёмон сўзга улоқ сол.

87- машқ. Гулханийнинг «Зарбулмасал» асаридан халқ мақолларини кўчиринг. Уларнинг стилистик ролини аниқланг.

20- §. Сўз ва ибораларни ишлатишдаги типик хатолар

Ёзма ва оғзаки нутқдаги типик хатоларни қуйидаги группаларга ажратиш мумкин: лексик-стилистик, морфологик-стилистик, синтактик-стилистик.

Езма ва оғзаки нутқда лексик-стилистик хатоларнинг қуйидаги кўринишлари учраб туради:

1. Сўзни адабий тилга хос бўлмаган маънода ёки контекстдаги маъносини ҳисобга олмаган ҳолда ишлатиш: *Қирқинчи йилларга келиб турмуш ҳам, халқ маорифи ҳам ўз измига тушиб кетди* гапида *изми* сўзи нотўғри ишлатилган. Бу контекстда *измига* ўрнида *изига* сўзини ишлатиш керак. Айрим ёрдамчи сўзларнинг контекстдаги маъносини ҳисобга олмаслик ҳам лексик-стилистик хатога олиб келади: *Геологлар ернинг тобора чуқур қатламлари сари кириб бормоқдалар*.

2. Сўз танлашда унинг полисемантиклигига эътибор бериш лозим. Контекстда сўз аниқ бир маънони ифодалаши керак. Акс ҳолда бир ҳодиса икки хил англанади, тушунилади: *Қўриққа мамлакатимизнинг турли бурчакларидан пионерлар етиб келмоқдалар* (қўриқни биринчи ўзлаштирувчиларми ёки пионер ташкилотининг аъзолари-ми?).

3. Тилдаги паронимлар маъносини билмасдан ёки уларни эътиборсизлик билан қўллаш натижасида лексик-стилистик хатолар пайдо бўлади: *Мен нега ўлиб кетмадим, эссиз жоним, деб ёш тўкди. Сиз кўп йиллик коммунистсиз, давлатга кўп хизматларингиз синган* гапларида *эссиз, синган, сўзларини эссиз, синган* деб ишлатиш лозим эди. Та-лаффуз жиҳатидан яқин бўлган сўзларнинг таркибига, им-лосига, маъносига ва гапда қўлланишига эътибор бериш лозим: *судга — сутга, судхўр — сутхўр, сўнги — сўнги, ўнга — ўнга, ўтказ — ўтқаз, тобланди — товланди, дипло-мат — дипломант, жуда — жудо*.

4. Воқеликка логик жиҳатдан зид бўлган тушунчалар-ни ифодаловчи сўзларни ёнма-ён ишлатиш натижасида: *Йил бўйи бригадир ғўзасига ишлов берди* (ғўзага йил бўйи ишлов берилмайди).

5. Фразеологик ибораларнинг ажралмас компонентла-рини бузиб ишлатиш, орасига сўз киритиш ёки алмашти-риш, туририб қолдириш натижасида: *сабр косаси тўл-ди* → *сабр пиёласи тўлди*. Ёки шакли, кўриниши бир-би-рига яқин бўлган ибораларнинг маъно нозикликларига эътибор бермай алмаштириб ишлатиш натижасида: *юра-гига урди* (безиди) — *юрагидан урди* (севди).

6. Бир сўзни такрор (маълум стилистик талаб билан ишлатиладиган такрор сўзлар бундан истисно) ишлатиш ҳам, керакли сўзни туририб қолдириш ҳам лексик-стили-стик хатога олиб келади: *Уқувчилар ватанпарварлик руҳи-да, ғалабага ишонч ва душманга нафрат руҳида тарбия-*

ланади гапида руҳида сўзи ўринсиз такрорланган. *Гениал А. Алёхин бой композицион мерос қолдирди эмас, Гениал А. Алёхин шахмат дунёсида бой композицион мерос қолдирди. Ёки: Адабиёт энг илғор, энг прогрессив ва халқчил ғояларни тарғиб қилади эмас, Совет адабиёти энг илғор, энг прогрессив ва халқчил ғояларни тарғиб қилади дейилса тўғри бўлади.*

7. Нутқда масалан, *яъни, демак, хўп* каби сўзларни меъеридан ортиқ такрор ишлатиш, ўзбекча нутқда русча сўзларни (*так, что* каби) қўллаш ҳам лексик-стилистик хатога олиб келади.

8. Қўлланиш доираси чекланган сўзларни ишлатишда ҳам эҳтиёткорлик зарур. Кўпчиликка тушунарли бўлмаган эскирган ёки неологизм сўзларни ўринсиз қўллаш ҳам лексик-стилистик хато саналади. Ҳар бир сўз ёки фразеологик ибора текст ёки нутқ мазмуни ва услубига мос ҳолда танланиши лозим.

88-машқ. Уқинг, ўринсиз такрорланган сўз ва ибораларни аниқлаб, гапларни қайта таҳрир қилиб кўчиринг.

1. Мен кўп йиллар ўқитувчи бўлиб ишлаганман, ўқитувчилик тажрибамдан маълумки, ўқитувчи доимо ўз устида ишлаши лозим. 2. Бу ишларни мактаб ҳовлисида бажариш учун мактаб ҳовлисига чиқмасдан олдин ўқувчилар 5—6 тадан қилиб группаларга ажратилади, сўнгра мактаб ҳовлисига чиқиб ҳар қайси группа ўзлари сизадиган доира чизадилар. 3. Пахта теримини тез кунда тугатиш керак. Афсуски пахта териш ишига кам киши жалб этилган. 4. Азиз дўстлар! Мана шу қаршимизда турган барваста қоматли киши мана шу заводнинг илғор ишчисидир. 5. Унга етиб олганимда, вужудимни севинч қоплаб, теримга сиғмадим, кутилмаган яқинликдан бошим осмонга етган эди. 6. Фабрикамиз ишчилари ип йигириш планини, калава ўраш планини, қалаваларни бўяш планини ҳам бажардилар. 7. Бизнинг колхозимиз кўп тармоқли колхоздир. Колхоз фермасидаги қўйлардан қорақўл ҳам тайёрланади. 8. Мўл ҳосил мўл даромад келтиради.

89-машқ. Қуйидаги жумлалардан йўл қўйилган стилистик нуқсонларни аниқланг, ҳар бир хатонинг характерини изоҳланг.

1. Бу маърифатпарвар аёлнинг зиёкорлик хизматлари диққатга сазовордир. 2. Тўғарак плани ва шунингдек, экскурсиядан намуналар берилганда китоб янада тўлақонли бўлур эди. 3. Сигир бошини кўтариб, атрофга назар ташлаганча тилларини яларди. 4. Менинг қуртим йигирма

икки кунда уйқуни тугатди. Звенoмиз ҳар қути уруғдан юз килограммдан ҳосил олди. 5. Мухлисингиз мен бўлмиш, ушбу эълонни сизга жўнатдим. Сизларга маъқулми, йўқми менга ноаниқ деб ҳурмат билан мухлисингиз Абдужаббор. 6. Аслини олганда заводдаги имкониятлар ҳеч кимни қувонтирмайди. 7. Чаноқлардаги лўппи очилган пахталар қуёшда ялтираб кумушдай товланади. 8. Шофёр рулни буриш билан мотор ишдан тўхтади. 9. Романдаги ҳаракат юз йигирма йилни қамраб олди. 10. Бош қаҳрамоннинг ташқи портрети бошқа персонажларга нисбатан яхши ёзилган. (*«Контрол ишлар» тўплами, тузувчи И. Тошалиев.*)

90- машқ. «Бадий асардаги пейзаж» номли мақоладаги стилистик нуқсонларни аниқланг ва уни қайта таҳрир қилинг.

Ҳар бир ёзувчи пейзажни ўзи қўллайдиган услубга қараб турли мазмунли ифодалайди. Асарда табиат манзараси асарнинг ғоявий мазмунига уйғун ҳолда турли формада тасвирланади. Баъзи бир бадий асарда пейзаж романтик ёки аллегорик тарзда қўлланган бўлса, бошқа бир асарда у символик характерга эга бўлади. Феодал жамияти ҳукм сурган адолатсизлик, тенгсизлик азоб-уқубатга қарама-қарши равишда табиатдаги нафосат контраст характерда қўлланади.

Санъаткор пейзаж тасвири орқали жамиятга ўзининг муносабатини баён қилади, пейзаждан асар қаҳрамонларининг фикр-уйларини, ҳис-туйғуларини, кайфиятини, руҳий ҳолатини характерини ёритишда фойдаланади. Пейзаж тасвирига бағишланган асарларда ёзувчининг эстетик қарашлари ёрқин ифодаланади.

Совет адабиётида яратилган лирик, прозаик асарлардаги пейзаж тасвирларида она-Ватан образини ва Ватанимизнинг географик картасини шоирона чизилади, инсон ҳаёти ва фаолиятининг табиат билан чамбарчас боғлиқлигини ўз ифодасини топади. Бу асарлар ўқувчида лирик кайфият, завқ-шавқ, табиатга ҳавас, гўзаллик яратиш ҳис-туйғусини тарбиялайди ва ўстиради, олдин пайқаманган, идрок эта олманган табиат сир-асрори унинг кўзи олдида ёрқин намоён бўлади. Масалан, шоир Уйғуннинг IV синф программасидан ўрин олган «Куз қўшиқлари» шеърида куз фаслида табиатнинг гўзал манзарасини совет кишиларининг ҳаёти ва меҳнат фаолияти билан уйғун ҳолда тасвирланган, табиат латофатидан завқланган лирик қаҳрамон шоир Уйғуннинг ҳис-туйғуларини ва зўр маҳорат билан ифодаланган, шоирда пайдо бўлган кечинмалар, куз фас-

лида табиатда юз берган гўзаллик моҳирона чизилган образларда ўз ифодасини топган. Шунинг учун ўқувчиларни шеърнинг мазмуни билан чуқур таништиришга алоҳида эътибор берилади. Бунинг учун шеър синфда ва уйда ўқилади. Синфда ўқиётганда ўқувчиларнинг диққат-эътибори қуйидаги сатрлардаги тасвирга жалб этилади... («Совет мактаби».)

91- машқ. Берилган гаплардаги лексик-стилистик хатоларни аниқланг. Бундай хатоларни вужудга келтирган сабабларни тушунтиринг. Гапларни тузатиб кўчинг.

1. Олинган социалистик мажбурийятларни шароф билан бажарамиз. 2. Бу хувук хабар тарвузимизни қўлтигимдан ерга туширди. 3. Ширин ҳаётнинг пайтаваси тузилган бир пайтда Севара эридан ажралиб кетди. («Шарқ юлдузи».) 4. Тун яна ҳам қоронғулик қаърига кирган, қардадир маст бойқўшнинг «хув-хув»си келиб, кундуз сукунатни бўлар эди («Шарқ юлдузи».) 5. Таниқли адиб ва шоир Шўҳрат ёш китобхонларни ҳам бир неча шеърий ва насрий асарлари билан қувонтирган, буюк ғалабанинг шонли йилида нашр этилган ушбу повесть ҳам болаларга аталган бўлиб... («Ўзб. маданияти») 6. Дурадгор Эркиновдан жарима учун сўм ҳисобида 500 сўм ундирилди. 7. Мунозара узоқ ва давомли бўлди. 8. Бухоро тўйлари жуда ботартиб бўлади,— деди чол. 9. Самолёт ҳам бирор соатлар чамаси булутлар меҳмони бўлиши керак. («Шарқ юлдузи».) 10. Давра тўрида музикант ва созандалар бор эди. 11. Бу бино маҳкам ғиштлардан қурилган.

92- машқ. Район, область, республика газеталари саҳифаларидан сўзни нотўғри қўллаш билан боғлиқ стилистик хатоларга ўнта мисол топиб ёзинг ва уларнинг тўғри вариантини айтинг.

93- машқ. Текстда ибора ва халқ мақолларининг ўринли ишлатилган-ишлатилмаганлигини айтиб, текстни қайта таҳрир қилинг.

Кечқўрун Қизилтепа қишлоғига етиб келдик. Ҳар ишнинг ҳечидан кечи яхши дедигу йўлни тўппа-тўғри раиснинг уйига бурдик. Аксига олиб кечки зиёфат устидан чиқиб қолсам бўладими. Дастурхонга семиз қўй гўшти, лўла кабоб, нор шароб ва олу шароб тортишди. Винодан бош тортдик.

Раис бўлса:

— Хафа қиялпсизлар!— деди ўксик оҳангда.— Ота-боларимиз удумини бузмайлик. Меҳмон бамисоли итдай гап... э, э, э, афв этасиз, бамисоли у мезбоннинг отидай демоқчи эдим. Мезбон уни қаерга боғласа, ўша ерда тур-

моғи даркор, э, э, э, яна бир бор узр, ўтирмоғи даркор де-моқчи эдим. Аввал таом, баъдаз калом. Тоғ-тоғ билан уч-рашмайди, одам-одам билан учрашади. Меҳмон келар эшикдан, ризқи келар тешикдан. Меҳмон, яъни бизнингча қўноқ, «қўнмоқ» сўзидан келиб чиққан. Демак, сиз бизни-кига келиб қўндингиз! Кечқурун келган қўноқ эрталаб кетади. Бугун сиз бизникига қўнасиш, эртага биз сизники-га қўнамиз. Бор товоғим, кел товоғим, бормасанг, келма-санг — ўртада син товоғим. Қўл қўлни ювар, қўллар бет-ни ювар. Ҳисобли дўст айрилмас. Меҳмон меҳмонни сев-мас, уй эгаси иккаласини... («Шарқ юлдузи».)

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

21-§. Ахборот манбалари билан ишлаш

Ўзбек тили лексикаси, унинг стилистик хусусиятларини чуқур билиш ва улардан оғзаки ҳамда ёзма нутқда унум-ли фойдаланиш учун ўзбек тили ахборот манбалари — китобларни, журнал ва газета материалларини системали ўқиб ўрганиш лозим. Ахборот манбаларини ўқиш, анализ қилиш, ўзлаштириш натижасида кишиларнинг тафаккури, тушунчаси такомиллашади, билими ва сўз бойлиги ошади.

Кишилик билимининг барча бойликлари турли китоб-ларда сақланади ва авлоддан авлодга етказилади. Илм манбаи — китоблар, газета ва журналлар ҳар йили биз-нинг мамлакатимизда СССР халқлари тилларида минг-минглаб нусхада нашр қилинади. Булар маърифат ва ма-даният ўчоқлари — кутубхоналарда сақланади. Ахборот манбалари рўйхатини илм соҳалари бўйича тузиладиган турли библиографик тўпламлардан, рефератив журналлар (РЖ), кутубхона каталогларидан топиш мумкин.

Рефератив журналларда китоб (мақола) номи, автори, нашр йили ва унинг мазмуни ҳақида ҳам ихчам маълумот берилади. Бу китобхон ишини анча осонлаштиради, вақт тежаш имкониятини яратади. Китоб (мақола)ни тўла ёки қисман ўқиб чиқиш ҳақида хулоса беради.

Керакли китоб ёки мақолани танлашда библиотека ка-талоглари катта ёрдам беради. Каталог — алфавит тарзи-да системалаштирилган китоб, мақолалар номи йиғиндиси бўлиб, уни топиш ишини осонлаштиради. Одатда, кутубхо-наларда каталогларнинг икки кўриниши мавжуд бўлади: алфавитли ва системалаштирилган.

Алфавитли каталогда китоб авторининг фамилияси, исми алфавит тарзида каталог яшиқчаларига жойлаштирилади: Айний Садриддин. Қуллар. Роман. Ўздавнашр, Т., 1965.— 435 -б.

Системали каталог фан тармоқлари бўйича тузилади. Тилшуносликка оид китобни топиш учун каталоглар шкафидан «Тилшунослик» бўлимини топиш керак. Карточкалар эса ички алфавит тарзида жойлаштирилган бўлади.

Маълум бир китобни қўлга олгач, аввало, унинг умумий томонлари билан танишиб чиқилади: 1) титул varaғидаги сарлавҳаси, авторининг фамилияси ва исми, нашр қилинган йили; 2) титул varaғи орқасида ёзилган аннотацияси; 3) мундарижаси; 4) кириш қисмини ўқиб чиқиш лозим.

Бу мазкур китобни тўла ёки айрим бобларинигина ўқиш кераклигини белгилайди. Китоб мазмунини тез ва тўла ўзлаштириш учун унинг ҳар бир бобига, қисмига, параграфига, ҳатто ҳар бир сўзига (қора ҳарф билан ёзилганлиги, курсиви, ости чизилганлиги) сноскаларига диққат қилиш керак.

Китоб материалларини эса қолдиришда унинг қисқа планини тузиш, тезис ёзиш, конспект қилиш муҳим аҳамиятга эга. Ахборот манбаларидан керакли ва қизиқ жойларини айнан кўчириб ёзиш ҳам мумкин. Авторнинг фамилияси ва исми, китобининг номи, нашр қилинган йили ва бетини карточкаларга беҳато кўчириб олиб, керак ўрийларда унга ҳавола қилиш ёки суяниш мумкин бўлади.

Китоб, журнал ва газета материалларини тўла ўзлаштиришда турли типдаги луғатлар, справочниклар катта ёрдам беради.

Луғатлар маълум бир тил сўз бойлигини тўплаш, уларнинг маъно ва ёзилишларини ёки бошқа тилга таржимасини кўрсатиш билан бирга, нутқ маданиятини кўтариш, саводхонлик савиясини ошириш учун ҳам хизмат қилади.

Луғатлар икки асосий типга бўлинади: энциклопедик луғатлар ва филологик луғатлар.

Энциклопедик луғатлар ҳажм жиҳатидан катта, кишилик билимининг барча соҳаларини ўз ичига олган ёки бирор соҳа бўйича кенг маълумот берадиган илмий тўплам. Рус тилида 50 томли «Большая Советская энциклопедия» (БСЭ), ўзбек тилида эса 14 томли «Ўзбек Совет энциклопедияси» (ЎзСЭ) нашр этилди. Бу энциклопедияларда

мамлакатимиз халқларининг иқтисодий, сиёсий ва маданий турмуши акс эттирилиб қолмай, чет эл халқлари маданиятига оид ҳам турли фактлар, ҳодисалар ёритилган.

Ёзма ва оғзаки нутқни такомиллаштиришда, луғат бойлигини ўстиришда филологик луғатлар муҳим аҳамиятга эга. Филологик луғатларнинг ўрганиш объекти морфема, лексема ва фраземалар бўлиб, бунда уларнинг семаси. (маъноси) ёзилиши, орфоэпияси баён қилинади. Филологик луғатлар тузилиши, мақсади ва вазифасига кўра аввало, бир тилли ва икки (қўп) тилли бўлади.

Бир тилли луғатларнинг қуйидаги турлари бор: изоҳли, орфоэпик, орфографик, терс, морфем ва бошқалар.

Изоҳли луғатларда маълум бир тилдаги сўз ва ибораларнинг маънолари шу тилда турли томондан кенг изоҳланади ва уларнинг орфографияси, стилистик бўёғи, қайси нутқ услубида қўлланиши ҳам кўрсатилади. Намуналар:

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати». (икки томлик 60.000. Москва, 1981): Бўстон (ф-т) поэт. 1. Яшнаган боғ. 2. Кўчма. Боғ-роғли обод ер, яшнаган, гуллаган жой (мисоллар).

Ш. Раҳматуллаев, Н. Маматов, Р. Шукуров «Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати» (Тошкент, 1980):

Узоқ

Катта масофа билан ажралиб гурадиган ерда, жуда нарида жойлашган. (Мисоллар)

Яқин

Кичик масофа билан ажралиб гурадиган ерда, шу ўртада жойлашган яқин жой. (Мисоллар)

П. Шамсиев, С. Иброҳимов, «Навой асарлари луғати», (1972), Азим Ҳожиев, «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати» (1974), Олим Усмон, Ренат Дониёров, «Ўзбек тилидаги русча интернационал ўзлаштирма сўзларнинг изоҳли луғати» (1965). Ш. Раҳматуллаев, «Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати» (1978) ва бошқалар ўзбек лексикографиясининг ютуғидир.

Бирор асарни ўқиш ёки ёзиш жараёнида изоҳли луғатлардан унумли фойдаланиш керак. Айниқса, ёзилаётган текст сўз ва ибораларининг маъноси тушунарли, аниқ, стилистик раван бўлишида бундай луғатлар катта фойда беради.

Кейинги даврда нашр қилинган Р. Қўнғуров, А. Тихоновларнинг «Обратный словарь узбекского языка» (Ўзбек тилининг терс луғати, 1969), Фуломов А., Тихонов А. Н., Қўнғуров Р. «Ўзбек тили морфем луғати» (1977) стилистика учун катта аҳамиятга эга. Бу иккала луғат ёзувчи-

ларга турли сўз ўйинлари, қочирим, киноя яратишда бир морфемали сўзлар йиғиндисини кўрсатиш билан ёрдамлашса, шоирларга эса қофиядош сўзларни тез топишларига кўмаклашади.

«Ўзбек тилининг орфоэпик луғати» сўз ва ибораларни тўғри талаффуз этишда дикторлар, сахна усталарига ёрдамлашади, умуман, оғзаки нутқ маданиятини такомиллаштиради. Орфографик луғат эса ёзма нутқни саводли, тўғри ёзиш учун дастуриламал бўлади. Умуман, ҳар бир маданиятли киши бу луғатларни ўз фаолиятида доимо ишлатиши лозим.

Бошқа тилда ёзилган асарларни ўқиб ўрганишда, таржимачиликда икки (кўп) тилли таржима луғатлардан фойдаланилади. «Русско-узбекский словарь» (1954), «Узбекско-русский словарь» (1959) таржима луғатлари бунга мисол бўла олади.

Луғатлардан фойдаланишда улардаги стилистик белги-аломатларга ҳам эътибор қилиш керак. Бундай белги-аломатлар у ёки бу сўзнинг этимологияси, қайси тилга мансублиги, актив ва пассивлиги, нутқ стилларида ишлатилиши, эмоционал-экспрессив хусусиятларини кўрсатиб туради:

Арш а. 1. Осмоннинг энг юқориси;

Чу жавлонгаҳи бўлди бу тийра фарш,

Бурун ҳамлада фаршдек қолди Арш (С. И.)

2. Маж. Энг юқори жой. Арш жаноб — энг юқори мақом.

3. Маж. Тахт. («Навий асарлари луғати» Т., 1972, 58).

Идеоматика, линг. 1. Идеомалар ҳақидаги таълимот.

2. Бирор тилнинг идеомалари мажмуи (рус: қ. идеома). (Олим Усмон, Ренат Дониёров, «Ўзбек тилидаги русча-интернационал ўзлаштирама сўзлар изоҳли луғати», Т. 1965, 172.)

Овоз

товуш, ун, садо, сас, нидо

Бу сўзлар эшитиш сезгисини кўзғатувчи, эшитиш органлари орқали қабул қилинувчи, эшитилувчи нарса маъносини билдиради... Садо жонли ва жонсиз нарсаларнинг товушини билдиради, лекин товуш сўзига нисбатан кам қўлланади. Сас — диалектал сўз бўлиб, бадий адабиётларда, айниқса, поэзияда киши овози маъносида қўлланади. Нидо — китобий (Азим Ҳожиёв. «Ўзбек тили синонимларининг қисқача луғати». Т., 1963.)

Кўринадики, луғатлар тил лексик бойлигини тўплаб, кўрсатувчи сўзлар йиғиндисидан иборат бўлмай, балки

унинг серқирра томонларини, қўлланиш доирасини кўрсатиб турувчи ажойиб дарслик ҳамдир.

94- машқ. Институт кутубхонасидаги библиографик тўпламлар, рефератив журналлар ва каталоглар билан танишинг. «Феъл замонлари» темаси бўйича адабиётларни аниқлаб, библиографик рўйхат тузинг.

95- машқ. Системали каталогдан фойдаланиб, «Студентларни эстетик тарбиялаш» темасига адабиётлар танланг.

96- машқ. «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг 6- сонида йил давомида нашр қилинган мақолалар рўйхати берилди. Шу рўйхатдан тилшуносликка оид мақолаларнинг икки йиллик библиографиясини тузинг.

97- машқ. А. Ҳожиевнинг «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»дан *чиroyли, совға, баланд, инсон, тоқат, зўр* сўзларининг изоҳини кўчириб, ундаги стилистик белги-аломатларга диққат қилинг.

98- машқ. Олим Усмонов, Ренат Дониёровларнинг «Ўзбек тилидаги русча-интернационал ўзлаштирама сўзларнинг изоҳли луғати»дан *афиша, этимология, метафора, интернационал, счёт, сьезд, сюжет* сўзларининг изоҳини кўчириб ва гапириб беринг.

99- машқ. Ш. Раҳматуллаевнинг «Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати»дан *белга тепмоқ, бир пуллик, чап ташламоқ, жигаридан урмоқ* ибораларининг изоҳини ва стилистик белги — аломатларини сўзлаб беринг.

100- машқ. Қуйидаги текстда ажратилган сўз маъноларини «Ўзбек тили изоҳли луғати»дан аниқланг. Ундаги стилистик белги-аломатларга эътибор қилинг. Барча сўзларнинг шу текстдаги маъносини, ўринли ишлатилган ёки ишлатилмаганлигини изоҳланг.

Жануб шабадаси анҳор бўйлариди саф тортган дарахтларнинг хушбўй нафасини олиб келди. Кун бўйи куюш нурларида яшаган шаҳар дарахтларнинг майин замзамасидан гўё аста чайқалар эди. Ҳадемай оқшом тушиб, ёқимтой шабада тўлқинлари ишдан ва ҳароратдан толиққан кишиларга ҳаёт ва қанот бахш этади...

Шабада... Унинг ҳам ранги бўлар экан. Яшил шабада... Мовий шабада... Қонли шабада...

Бундан роса қирқ йил муқаддам тарихнинг қонли бурони уни Николаев областининг Николаев шаҳридан бу ерга — етти ухлаб тушига ҳам кирмаган диерга олиб келган эди. Отаси фронтда ҳалок бўлди. Ун уч-ун тўрт ёшли Нинель Тошкентнинг Қатортол маҳалласидан бошпана топди. Шундай қилиб, онаси ва синглиси билан ўзга юрт, ўзга кишилар орасига тушиб қолди. Аммо у ўзга юртда, ўзга кишилар орасида яшаётганини сезмади.

Улар тез орада маҳалла аҳли билан апоқ-чапоқ бўлиб

кетдилар. Онаси — моҳир гинеколог врач — қанчадан-қанча ўзбек аёлларига доялик қилди. Ўзи эса ўзбек қизларига қўшилиб қўғирчоқ-ясади, сочини жамалак-жамалак қилиб ўрди. Уруш нафаси хийла узоқлашиб, халқнинг кўкрагига яшил шабада ура бошлаганида, байрам қилиб, келин кўриб юрди.

Галабанинг тансиқ соати келди! («Саодат».)

ФОНЕТИК СТИЛИСТИКА

22- §. Нутқ фонетик воситаларининг таъсирчанлиги

Инсон тили товуш тили бўлганлиги учун тилдаги сўзлар, иборалар, гаплар, нутқ товушлари воситаси билан шаклланади. Адабий асарнинг бадиийлигини таъминловчи фонолингвистик асослардан бири товушдир. Товушлар, шунингдек, урғу ва интонация поэтик асарлар оҳангдорлигини, эмоционал таъсирчанлигини оширишда муҳим стилистик восита бўлади.

Сўз, ибора ва сўз формалари сингари сўздаги товушларда ҳам маълум стилистик бўёқ ифодаланади.

Нутқ товушларидаги эмоционаллик, таъсирчанлик, талаффуздаги жарангдорлик, эшитишдаги ёқимлилик, уларнинг бадиий қўлланиш қоидалари, эстетик роли фонетик стилистиканинг ўрганиш объектидир.

Рус тилшунослигида Л. В. Щерба, Р. И. Аванесов, М. В. Панов, Л. Р. Зиндер ва бошқаларнинг асарларида фонестилистикага оид масалалар атрофлича ёритилган. Ўзбек тилшунослигида фонетик воситаларнинг стилистик қўлланиши деярли ўрганилмаган соҳадир. Фақат ўрта мактабларнинг (9-синф учун) «Ўзбек тили» дарслигида профессор А. Ф. Ғуломов қисқагина фикр билдирган, холос.

Сўздаги маъно товушлар воситасида зоҳир бўлади. Тингловчи ҳам маънони товушлар воситасида қабул қилади. Шунинг учун ҳам сўз таркибидаги бирор товушнинг талаффузда ўзгариши (чўзилиши, алмаштирилиши, тушириб қолдирилиши) маънога таъсир қилади. Бундай ҳолларда сўзнинг денотатив маъноси ўзгармай, фақат коннотатив маъноси ўзгаради. Коннотатив маъно, айниқса, сўз таркибидаги айрим унли ва ундош фонемаларни чўзиб ёки ўрнини алмаштириб талаффуз қилишда яққол кўринади.

Сўздаги унлининг чўзилиши эмоцияни кучайтиради:

ба:ланд (а унлисидан кейинги икки нуқта чўзиқлик белгиси) деганда бирор нарсанинг маълум нуқтадан юқорилиги қайд этилиши билан бирга муносабат; ички ҳаяжон ҳам ифодаланмоқда. Сўздаги унли товушларни чўзиб таллаффуз қилиш орқали кучайтириш, таъкид, ажабланиш, ҳаяжон, олқиш, ялиниш, эркалаш каби коннотатив маънолар ифодаланнади. Айрим унли товушлар кучли ҳис-ҳаяжон билан айтилиб, сўз-гап функциясини бажаради. Бунда сўзловчининг ниҳоят ортиқ даражада ҳаяжонланганлиги ифодаланнади:

Қодиржон. (Сабри тугаб.) *Отажон, бу ишлар ҳаммаси хурофот, бидъат, чириган одатлар-ку?*

Иброҳим (чўчиб). *А? (К. Яшин.)*

Бадий асарларда персонаж нутқида сўз бошида ёки охирида бир унли товушнинг такрорланиб келиши асар қаҳрамонининг эмоционал ҳолатини, тўлқинланишини ёки иккиланишини кўрсатади:

Азамат. *Тўғри айтасан... Э... айтасиз...*

Улмасой. *Сенлаб гапираверинг...*

Баҳодир. *Борди-ю, икки юзта милтиқни, босмачиларни растара-рам қилиб, неварачевараси билан кўпайтириб берсак-чи, а... а... унда нима бўлади?*

Омон. *Ҳа, унда нима бўлади?*

Марков. *Ундами. (Уйланиб.) Унда мана бу кўкрагинга қизил нишон, тагинга улоқчи от!.. (К. Яшин.)*

Нутқнинг товуш томони (қобиги) унинг мазмун плани билан бевосита боғланса, яъни уларнинг бирлиги таъминланса, бундай нутқ эстетик таъсирчан ва жарангдор бўлади:

Чорвада қўй-қўзи, қази ҳам қимиз.

Ҳафтада тортиққа келиб назир қиз.

Шоир **Ғ.** Ғулом оҳангдош сўзларни (қўй, қўзи, қази, қимиз, қиз) кетма-кет териб, шеърнинг эмоционал кучини оширган. Айни замонда асардаги персонажнинг давлатини ошириб кўрсатиш, унинг текинхўрлигини очиш учун жарангдор поэтик такрордан фойдаланган.

Тасвир картинасига, воқеликка мос ҳолда турли сўзлар таркибида келган оҳангдош товушлар бадийликни оширади, нутқ оҳангининг нафис, табиий ва ёқимли бўлишини таъминлайди:

*Ҳар тонгда
бир донг деб
бонг урса
довуллар...*

Ғафур Ғулом «Турксиб йўлларида» шеърида қадимги йўлларда довулларнинг дангиллаган садоеи остида юрган карвонларни тасвирлар экан, *тонг, донг, бонг* сўзларидаги оҳангдош товушларни такрорлаш билан сокин чўлдан ўтаётган карвон шарпасини кўз ўнгимизда яққол гавдалантиради.

Ундош товушларнинг чўзилиши уларнинг қўш ундош ҳолига келиши формасида бўлади. Бунда ҳам ҳис-туйғунинг ортиқлиги, кучайтириш, таъкидлаш, сўроқ, таажжуб маънолари ифодаланади:

Ч оғ и ш т и р и н г: *нима?— нимма? Маза — мазза, тоза — тозза.*

Ёзувчи Рустам Раҳмонов «Қутлуғ қадам» романида персонаж нутқида *Паша* (киши исми) сўзидаги ш ундошини иккилантириб, (*пашша — ҳашарот*) сатирик вазият яратган:

Исмим Парпи, аммо рус болалар билан ўсганим учун «Паша» бўлиб қолганман. Ҳи-ҳи! Шунақа. Бировдан «Парпи акам қани?!» деб сўрасангиз, танимайди, «Паша ака» дег. Хўпми?

— *Хўп, Пашша ака,— деди Озода кулгидан ўзини аранг тийиб.*

— *Йўй-қ!— деди кулги сабабини тушуниб.*

— *Урғуни биринчи «а» га беринг, сиз иккинчисига беряпсиз.*

Озода ётоқхонага етиб келса ҳам «Паша» акаси ажралмасди. Йўлда Анорхон учраб қолди.

— *Пашшажон билан қайқдан танишиб қолдингиз?— деди Анорхон.— Ҳушёр бўлинг, олғирлардан-а.*

Ундошлар сўз бошида ҳам, сўз охирида ҳам иккилантирилади. Сўз бошида ундошларнинг иккилантирилиши персонажга хос индивидуал хусусият, нутқий камчилик ёки унинг ўта ҳаяжонланганини кўрсатиш билан боғлиқ бўлади. Сўз охирида эса ҳис-ҳаяжон билан бирга ундош товушнинг чўзиқлиги ҳам ифодаланади:— *ш... ш шундайми х... ҳали?— деб яна кўзини юмди. (С. А.) Амир ўтирган уйнинг даҳлизидан баланд овоз билан:*

— *Ва... а... лай... ку... м... ас... са... ло... ммм!— деб саломағаси амир жонибидан карвонбошининг салом ва таъзимига жавоб қайтарди. (С. А.)*

Нутқда бир товушни иккинчиси билан алмаштириш ҳам стилистик функция бажаради. Сўзлашув стилида сўздаги унли товушлар бошқаси билан алмаштирилиб турлича айтилади: *о—а га: бола — бала, бол — бал, болта — балта* каби. Шунингдек, *ойнанай (айланай), ада (ота), ая*

(она) кабиларда сўзловчининг эмоционал ҳолати ва шева хусусияти акс этади.

Бадий асарлар персонажларини нутқ жиҳатдан характерлашда, унинг нутқ маданиятини кўрсатишда айрим сўзларнинг фонетик қиёфаси ўзгартириб ишлатилади:

Раҳим. *Ука, Урмон, идорангизга бордим, тополмадим, мана бояги айтган ариза, колхозга қираман, ўғлим.*

Урмон. *Яхши, колхознинг фойдасини энди пайқабсиз-да, Раҳим ака.*

Раҳим. *Ҳа, энди чучунмаган эканмиз-да, барака топгур. Полвон кўзимни очиб қўйди. (К. Яшин.)*

Сўздаги товушларни тўғри талаффуз қила олмаслик, уларнинг бири ўрнида иккинчисини алмаштириб ишлатиш кўпинча болалар нутқига хос. Ёзувчилар болалар нутқи учун характерли бу хусусиятни ўз асарларида бериш орқали тасвирнинг реал, жозибали чиқишига, улар нутқини индивидуаллаштиришга эришадилар. А. Қаҳҳор ўзининг «Бемор» ҳикоясида онасидан жуда ёш етим қолаётган бола нутқида **р** ва **й** товушларини алмаштириб ишлатади ва нутқ таъсирчанлигини оширади:— *Худоғ, аямди дайдига даво бейгин...*

Поэзияда шеърый қофия талабига кўра автор нутқида ҳам айрим сўзларнинг фонетик қиёфаси ўзгартирилган ҳолда ишлатилади. Бу стилистик нормадир:

*Ҳам ер ориқ, ҳам ранг сариқ, жамарга мўл,
Йиғлай бериб Кўкан қипти шудгорни ҳўл. (Ғ. Ғ.)*

23- §. Талаффуз стиллари

Кишилар ўртасидаги кундалик алоқа процессида сўз ва иборалар, айрим грамматик формалар турлича талаффуз этилади. Бу эътиборсизлик, тез гапириш, тўлқинланиш натижасида юз беради. Чунончи: *салом* сўзи нутқий алоқада *салом, ассалом, ассалому алайкум* формаларида талаффуз этилади.

Тилдаги сўз ва иборалар талаффуз қилиниши характерига кўра тўлиқ ва нотўлиқ талаффуз стилларига бўлинади.

Тўлиқ талаффуз стилида сўз ва иборалардаги барча товушлар, бўгин ва урғуга тўлиқ эътибор берилади: *Ассалому алайкум, Абдурахмон Абдурахмонович*. Нотўлиқ талаффуз стилида эса тўлиқ талаффуз стили элементларига эътибор берилмайди: *Ассалом, Абдурахмон Абдурахмонович — салом, Абдурахмон Раҳмонич* ва ҳоказо.

Нутқнинг функционал стили билан боғлиқ ҳолда талаффузнинг ҳам уч стили фарқланади: нейтрал, китобий (тантанали), сўзлашув.

Нейтрал талаффуз стилига ўзининг эмоционал бўёғи билан фарқланмайдиган, алоқа процессининг асосини ташкил этган кундалик нутқий талаффуз киради. Унли ва ундош фонемаларнинг орфоэпик қоидалари нейтрал талаффуз услубига кўра белгиланади.

Китобий (тантанали) талаффуз стилидан оммавий нутқларда, муҳим ахборотларда, бадий ўқишларда фойдаланилади. Бунда текис ритм, урғуларни тўғри қўйиш, интонацион кўтаринкилик асосий ўринда бўлади.

Сўзлашув талаффузи стили жонли нутқда, диалогларда, бадий асарлардаги персонажлар нутқида учрайди. Бунда унлиларни чўзиш, редуция — сўзда товушларнинг ўрнини алмаштириш, ундошларни иккилантириш, сингармонизм мавжуд бўлади. Қўшма сўзларнинг талаффузи ҳам аниқ бўлмайди: *ша:ар* (шаҳар), *турпоқ* (тупроқ), *кирпик* (киприк), *олмиш* (олтмиш), *ўнуч* (ўн уч), *оббор* (олиб бор), *опти* (олибди), *мани китобим* (менинг китобим).

Тантанали ва сўзлашув талаффузи стилларининг нейтрал талаффузли вариантлари бўлади.

Бадий адабиётда персонажлар нутқи талаффузи муҳим стилистик аҳамиятга эга. Талаффуз у ёки бу персонажнинг билими, социал ва миллий мансублигини кўрсатиб туради.

«Улкан ва қисқа» кинофильмидаги Йўлдош Охунбобоев ҳузурига кирган инглиз, немис мухбирлари нутқи талаффузи бунга мисол бўла олади.

Драматик асарларда у ёки бу персонажнинг талаффуз стили автор томонидан қавс ичида ёзиб қўйилади: *А з а м а т. Сиз бахтли қиз. Сиз... (Кўтаринки руҳда.) Сиз... Ҳалиги... тўла... (К. Яшин.)* Прозаик асарларда чет тил ёки шева сўзлари персонаж талаффузига кўра ёзилаверади:

— *Ташаккур эдарам, шунақа, даргоҳи боридан оқ йўл рижо эдарам,— деб мухтор вакил ўз идорасига қайтмоқчи бўлди. (С. А.)*

Почтаев бу сафар рўйхат кўтариб кирди...

Диққат, ўртоқлар!— деди у қалам билан фанерани тақиллатиб.

— *Жуманазаров Матчон борми?*

— *Бор.*

— *Қасбинг?*

— *Қўйчивон...*

— Сариев Жуман?

— Слесарь.

— Холдор Жо-жо...

— **Шатта.** Жонсуғуров памилам. Аммолайким касбим кўп. Учтасинила айтай. Аввал дўкон мудири ўгонман, иннай искаллада завдиш, экспидитр... (Ас. М.)

Аммо товуш талаффузи ўзгарган сўз ва ибораларнинг меъеридан ортиқ ишлатилиши баднийликка путур етказди. Оғзаки ва-ёзма нутқда талаффуз этилаётган ҳар бир сўз, ибора тингловчи ва ўқувчига тушунарли, ёқимли бўлиши лозим. Айниқса, талаффузи бир-бирига яқин, маъно томондан фарқли бўлган паронимларни ишлатишда катта хушёрлик талаб қилинади: *шароб* (ичимлик) — *шараф* (олқиш), *беркитмоқ* (яшириш) — *биркитмоқ* (боғлаш), *бўшлик* (ожизлик) — *бўшлиқ* (фазо), *хил-хил* (турли) — *хил-хил* (юмшоқ).

Ёзувчи А. Қаҳҳор «Санъаткор» ҳикоясида кишиларни нутқ сўзлаш процессида сўз маъноларига эътибор беришга, тўғри талаффуз қилишга ундаган эди. У саҳнада ўз нутқига эътиборсиз қарайдиган санъаткорларни ҳажв қилади:

— *Хизматчиси савод мактабида ўқиётган бир кишини тракторчи саводсиз деса, алам қилмайдими?— деди санъаткор ўзича бўғилиб: «лабингдан бўлса олсам, э шакар-лаб» деганим у кишига ёқмабди, «бўлса эмас, бўса» эмиш! Ўзи билмайди-ю, менга ўргатганига куяман! Сенга ўхшаган саводсизлар «бўса, бўмаса» дейди. Артист культурний одам — гапни адабийроқ қилиб айтади «бўлса, бўлмаса» дейди...*

24-§. Интонациянинг стилистик имкониятлари

Товушнинг баланд ёки паст оҳанги билан белгиланадиган гапириш манераси, сўзнинг талаффуз этилиш характери интонациядир. Интонация сўзловчининг ўзгаларга қандай муомала қилаётганини, суҳбатдошига бўлган муносабатини акс эттиради. Шунинг учун ҳам М. Горький «кишиларнинг нима айтишлари ҳамма вақт моҳиятли эмас, қандай айтишлари доимо моҳиятлидир» деб айтилаётган фикр интонациясига эътибор қилишни таъкидлаган эди. Нутқнинг ўзига хос синтактик тузилиши, сўзларнинг гапдаги ўрни, улардан айримларини пауза орқали секин ёки тез, баланд ёки паст оҳангда талаффуз этилиши билан сўзловчи нутқда турли хилдаги интонация пайдо бўлади. Интонация воситасида нутқ эмоционал экспрессивликка

эга бўлади. Интонация нутқни жонли ва ифодали қилишга ёрдам беради. Интонация оғзаки нутқда овознинг кўтарилиши ёки пасайиши орқали реаллашса, ёзма нутқда эса интонацион жарангдорлик турли тиниш белгилари, курсив ёзуви билан берилади.

Поэзияда эса ҳар бир сўзни алоҳида қаторга ёзиш орқали ифодаланади.

*Сўнги сўз
Уртоқ Шатовга:
— Бу йўллар
Бу қадим йўллар
Устига
Дайш
Краснопутиловский
паро-воз!*

(F. F.)

Бадий асарларда интонациянинг савол, хитоб, дарак, киноя, ғазаб, таъкид, ўқсиниш, огоҳлантириш, қўрқинч, ҳайратланиш ва бошқа кўринишлари учрайди. Профессор В. А. Артемов рус тилидаги «осторожно» сўз-гапни эксперимент қилиб, йигирма икки хил интонация билан талаффуз қилиш мумкин эканлигини кўрсатади. Интонация ундовларда муҳим роль ўйнайди. Бир хил интонация билан айтилган турли хил ундовлар, асосан, бир хил ҳис-туйғуни ифодалаб келиши, аксинча, турли хил интонация билан айтилган бир ундов хилма-хил ҳис-туйғуларни, кайфиятни ифодалаши мумкин: *оҳ, эҳ, вой, аҳ* каби ундовлар айтилдиган интонациясига қараб шодлик, афсусланиш, ажабланиш каби туйғуларни билдира олади. Интонация фақат ҳис-ҳаяжон билан айтиладиган сўзларда эмас, балки нейтрал сўзларда ҳам турли коннотатив маъно ифодалаши мумкин. *Поезд келди* (дарак). *Поезд келди?* (сўроқ) *Поезд келди!* (ундов) каби.

Интонация элементларидан пауза ҳам оғзаки ва ёзма нутқда муҳим роль ўйнайди. Пауза жумланing охири ёки орасида бўлади. Ўз интонациясига кўра пауза баён, ундов, сўроқ моҳиятига эга бўла олади. Қайси сўзга диққат тортиладиган бўлса, ўша сўз пауза орқали айтилади. Бунда сўзнинг маъно аҳамияти таъкидланади, айниқса, шеърий нутққа хос ҳис-ҳаяжон яратилади:

*Тонг яқин,
тонг яқин,
оппоқ тонг яқин.*

*Бир нафас ором ол,
Ухла, жигарим! (F. F.)*

Шеърний парчадаги ҳар бир қатор пауза билан айтилса, шеърнинг мусиқийлиги, эмоционал-экспрессивлиги ошади. Буюк ғалабага ишонч руҳи барала янграйди.

Интонацион воситалардан: темп, тембр ва урғу нутқ эгасининг умумий ҳолати, ҳаяжон ва кайфиятини ифодалашга хизмат қилади.

Ўз мақсади ва вазифасига кўра нутқ темпи турлича бўлади: Секин (диктовка, қасамёд, бирор сабабга кўра қийинчилик билан гапириш), ўрта: (дарс, лекция, радио ва телевизор диктори нутқи), тез (тўлқинланиш, шошилинч хабар нутқи). Нутқ темпини ўзгартириш сўзловчининг ҳиссий ҳолатига боғлиқдир. Нутқ темпига риоя қилиш, айниқса, актёрлар учун катта аҳамиятга эга. Актёр ўз нутқи орқали роли бажарилаётган персонажнинг характери, онги, маданияти, психикасини акс эттиради.

Оғзаки нутқда фикрнинг нозик қирраларини ифодалашда интонация турли мимикалар, жестлар билан қувватланиб борилади.

Сўздаги-бирор бўғин ё гапдаги сўзлардан бирини овозни кучайтириб, товушни баланд қилиш йўли билан ажратиб, бўрттириб ва таъкидлаб ўқиш урғу воситасида бўлади.

Ўзбек тилида урғу охирги бўғинга тушади. Шунинг учун ҳам сўзга қўшимчалар қўшилганда, урғу ҳам охирги бўғинга кўча боради: *қизил, тинчлик, серзавқ, ишчиларга*. Нутқда урғу муҳим аҳамиятга эга. У сўзларнинг тўғри талаффузи ва маъносини фарқлаб беради: *олма* (ҳаракат), *олма* (мева), *қатлама* (ҳаракат), *қатлама* (озиқ-овқат). Демак, сўз урғуси семантик-стилистик функция бажаради. Сўзловчи ўзича муҳим санаган сўзни таъкидлаб, баланд овоз билан айтади, шу сўзга тингловчининг диққатини жалб қилади. Бунда у логик урғудан фойдаланади.

Гап урғуси логик-стилистик аҳамиятга эга бўлиб, кўпинча публицистик нутқда, айниқса, халқаро воқеаларни сиёсий шарҳловчилар нутқида кўп ишлатилади. Урғу поэтик нутқда ҳам муҳим аҳамиятга эга. У шеърдаги сўзларнинг аҳамиятига кўра ажратиб ва бўрттириб кўрсатади, шеърнинг вазни ва оҳангини ҳам белгилайди.

Қуйидаги ҳолатларда нутқ мазмуни саёз, оҳанги ёқимсиз ва тўмтоқ, эмоционал таъсирсиз бўлади: а) сўзлар бири-бири билан улаштирилаётган жойда унли товушларнинг йиғилиб қолиши натижасида: «*Айтганини айтма, а айтма-*

ганини айт»,— деди ўқитувчи; б) бир типдаги ундошларнинг қаторасига бир жумлада такрорланиб келиши оқибатида: *Жамила жаҳл билан жўнади*; в) ўзакдош сўзларни такрорлаш (тавтология) натижасида: *Қўлни ўз қўли билан қўйди. Езувчи ёз бўйи ёзмай қўйди*; г) бир хил грамматик кўрсаткичларни такрор қўллаш билан: *Колхозда пахтачилик билан бир қаторда боғдорчилик, сабзавотчилик, чорвачилик, пиллачиликка ҳам эътибор берилди*; д) ҳали ўзлашиб кетмаган, талаффузи оғир чет сўзларни ишлатиш натижасида.

101- машқ. Унли ва ундош фонемаларнинг услубий бўёғини аниқланг. Бадний нутқдаги тасвирий ролини изоҳланг.

1. — Йўё,— деди Сангин ручкасини қўйиб. Менга шу ернинг ўзида иш етиб ортади. (Ас. М.)

— Йў-ў-ўқ,— Уктамтоев портфелини йиғиштира бошлади. Йў-ў-ўқ, ўртоқ...

— У бошлиқнинг жовдираб қолган кўзларига бир қараб олди-да, шу фамилияда бир гап бордай маъноли қилиб салмоқлаб қўшиб қўйди:

— Раҳмонқулов. (Ас. М.) 2. — Уйлаа-аб турсам, ўғлим, дунёнинг иши қизиқ экан. (Ас. М.) 3. Анча вақтдан кейин Луқмончанинг йиғлагудай бўлиб нолигани эшитилди:

— Ўзининг касми нимайкин, бир билиб қўйиш керак эди. (Ас. М.) 4.— Шундоқ қилиб, ўқимайман деяпти денг?— сўради Василя Назаровна Ҳайитвой акадан.

— Билмайман, мунга нима жин улди,— деди Ҳайитвой ака бир қизига, бир Василя Назаровнага қараб... Пабриқка кираман, дейди. Опасиниям роса гўрига гишт қаладим. Нима қилади шунга тикишни ўргатиб. (У. Ҳошимов.)

5. — Мен бир неча вақт Хўқанд уездининг Букса-Исфони вулисида ижроия қўмитанинг раиси бўлиб большевикларга хизмат қилдим. (С. А.) 6. Чап томондаги шивоғул:

— Ҳаз... ра... ти... а... мир... га... худо... тав... фиқу адолат... бер... сим... н... н! — деди.

— Пешкаш... бош... ш... ш...! — деб удайчи карвонбошини ерга чўктирди. (С. А.) 8. Қозоқ шошиб қолди. Ўзининг энг иссиқ кунларида ҳам ечилмаган қулоқчинининг боғини ечди, терга ботган қулоқ тубларининг энги билан артди-да:

— Бўй, бўй-й-й... Ё пирим-е,— деб бир томонга йўл солди. Бир-икки қум хомасини ошгандан кейин, бир ерга кўз солиб:

— Топдимуввв! — деб бақириб юборди. (С. А.)

102- машқ. *Уйлаб, мириқиб, эшитиб, севиниб, чўзиб, юриб, айланиб* сўзларининг охириги бўғинларидаги унлини чўзиб айтинг ва бу чўзишнинг стилистик функциясини айтинг.

103- машқ. Қуйидаги гаплардан фонетик тасвирий воситаларни аниқланг. Уларнинг ҳар бирига изоҳ беринг.

1. Ислом давлатларидан бошқа беш давлат, чунончи: Жирмон (Германия) Итолиё, Амрико, Фарангистон, Англис давлатлари иттифоқ бўлиб большевик тухмини қуритмоқчи... (С. А.) 2. Командир: — Смирно! — деб команда бергач, ноғоралар садоси босилди. Командирнинг: — Вулна! (вольна) деган командаси билан сарбозларнинг сафи бузилиб ҳар қайси томонга тарқаб кетди. (С. А.) 3. — Биззи жаям унчалик камситманг, опа! — Ҳайитвой сариқ қизариб кетган бўйинини олдинга чўзди. — Жа, ўн олти яшар қизимизга қараб қолган жойимиз йўқ. У ўқийман дейди-ю, мен йўқ дейманми? (У. Ҳошимов.)

4. Ф о л б и н (*кўзи ўйнаб*). Эшитдингизми, додхоҳ! Эртага Тошкентни босади.

Э ш м а т. Дарвозага кеп қопти-ку.

О ф и ц е р (*кириб*). Бола, обке!...

Т ў р а х о н б о й. Жим, тақсир. Деворда ҳам қулов бор. Ана большевой келяпти.

Ҳ а з р а т. Дарвоқеан мудаодан бир маҳалла нарига тушибмиз-а. (Кимнидир кўриб, овозини кўтариб.) Идраска! Бундан бир йил муқаддам золим, бепарҳаз Миколай пошшони тахтдан тахтайи тобутга ортган баҳодирлардан бири вафот қилибдилар... (К. Яшин.)

5. Кўм-кўк кўкка панд ургувчи кўк япроқлар,
Кўз қулочи сиғдирмаган кенг япроқлар. (F. F.)

6. Аҳён-аҳён газетларда кўринасан.
Уқигунча ёпишаман жуда жазман.
Соғинаман, сўкинаман, хотин ҳайрон
«Ада тим?» — деб сўраб қолар қизим бийрон (F. F.)

7. Ичкарида ўзга ҳол эди,
Зайнаб учун ўзга фол эди. (X. O.)

104- машқ. Қофиялар, кетма-кет келган ёки бир-бирига яқин турган сўзларда бир хил (ё яқин) товушларни такрорлаш орқали қўшимча ҳиссий бўёқ бериш, ифодалилиқ туғдириш ҳолларига мақоллардан мисол топинг ва улар иштирокида гаплар тузинг.

На м у н а: *Санамай саккиз дема* (с товуши). *Ез ёпинчигинг қўйма...* (ё товуши). *Яхши топиб, ёмон қопиб гапирар* (топиб — қопиб).

105- машқ. Гаплардаги фонетик тасвирий воситаларни аниқланг. Уларнинг стилистик функциясини тушутиринг.

1. — Ой-йи! Ойи-жо-он! Бу ёққа келинг, деб чақирди Лола онасига қараб. (Е. Раҳимова.) 2. Серкабой ака-а-а! У-ў-ў, кампир! Нима бало қулоқларинг тём битганми? (Х. Жалилова.) 3. «Ким?»— деб сўради ўрнидан тураётиб. О-оч!— деб бақирди Йўлдош. (С. Анорбоев.) 4. Узукун йўлакка ўтириб олиб, ўтган-кетгани исплетний қилади. (С. Аҳм.) 5. М-ени қ-қўйиб юборинг, ўртоқ милиционер, м-мен, хотинимни таб-рик-лаш-га кеч қолмай. («Гулистон.») 6. Онахоннинг товуши товланиб, кўзига ёш келди:

— Пошшоликка қарши... дадаси, болаларимиз бор... (Ас. М.) 7. И-и-и, ассалому алайкум, шаҳарга тушибсиз, тинчликми? (М. Пириев.) 8. Муболаға эмасу, бой билан гаплашганда, ҳатто унинг қулоғига озор етказиш мумкин бўлган «р» ҳарфини ичига ютиб гапирди:— Буюсинла, тақсий... (Ас. М.) 9. — Ни-и-ма,— деди қўрқиб у. (М. Пириев.) 10. Ваҳимали овозлар тиниши билан ғойибдан:— овм-и-и-ин!— деган сурнайникига ўхшаш ингичка овоз эшитилди. (Х. Тўхтабоев.) 11. Мансур жавоб ўрнига йўлакка қаради ва севинчи ичига сирмаган ҳолда супанинг зинасига югурди ва қичқирди:— Муллата, муллата, телли, телли. (А. Қод.) 12. Жо-он ака, олинг, оз бўлса яна қўшаман. (М. Пириев.) 13. Тоғни ларзага келтирадиган баланд овоз билан:— Я... со... вул!— деб қичқирди. (С. А.)

106- машқ. Берилган парчаларни талаффуз стилларига кўра: нейтрал, китобий (кўтаринки), сўзлашув гуруҳларига ажратинг. Ҳар бир талаффуз стилига хос белгиларни айтиб беринг.

1. — Пайғамбари худога саловот! Фузалою фуқороки борсизлар, эшитмадим деманглар! Шофиркон тумани, Денави Абдуллажон тобини. М. қишлоқлик қалъачи Абдурахмонбойнинг саккиз нафар қули, бир чўриси ва бир қулбаччаси қочган, қулбаччадан бўлак буларнинг ҳар бирининг биллагига тақа шаклли тамға босилган, буларни ҳар ким тутиб берса, қул бошига бир қизил тилла, дарагини айтса, қул бошига ярим тилла севинчиси боррр... Пайғамбари худога саловот-т-т!— Эрта билан Хўжаориф бозорида бир жарчи юқоридаги мазмунда жар солмоқда эди. (С. А.)

2. — Бик тамли бўлган экан,— деб қуйилган чойни ичди,— қайноғидан тогин бирисини бер,— деб стаканини самовар томонига узатди ва аввалги сўзини давом эттирди:— Али (ҳали) буниси оз, Абдурахимбой оға, биз кўрмасак ҳам бизнинг болаларимиз кўрар, бир неча йилдан кейин ички Россияда бўлганидек, бу ёқларда ҳам темир йўл тортила, бир ойда Оренбургга бора олатурган бир савдогар бир ҳафтада Москвага бора ола... йилда бир марта Орен-

бург — Бухоро орасида айланадиган ақчанг йилда тўрт дафъа оборот қилина.

3. — Қайга яширадур?

Қайга яширганини сендай султони соҳибқирон билмаса, фақир қайдан билурмен?— Шайх биринчи марта миёнида кулимсираб, шаҳзодага қаради. У жўрттага «Султони соҳибқирон» деди ва бу гапни шаҳзодага ёққанини сезиб, давом этди:— Тагин бир хабар бор, шаҳзода. Хазинадан бобонг амирул мўъминин — тангри таоло аларга фирдавси аълони макон қилғай!— бобонг Амир Темур жавоҳироти йўқолган эрмиш... Бул сўз муҳоққақму? (П. Қодиров.)

4. «Тавба...

Бу лаънати, асти нима қилади?!

Қани энди... бўга бошласам!

Йложи бўлса-ю, лаънатини

Тилка-тилка қилиб ташласам!..» (У.)

107- машқ. Ўзбек тилига рус тилидан кирган қуйидаги русча сўзларнинг ўзига хос ўзбекча талаффуз ва ёзилиш формасини ўрганнг.

Сўзнинг русча шакли	Сўзнинг ўзбекча талаффузи ва ёзилиши	Сўзнинг русча шакли	Сўзнинг ўзбекча талаффузи ва ёзилиши
банк	банка	сухарь	сухари
ботинки	ботинка	табак	тамаки
валенки	валенка	тайфун	тўфон
голоши	калиш		
участок	участка	клубника	кулуннай
царизм	чоризм	паднос	патнис
церкав	черков		

108- машқ. Қуйидаги сўзларнинг урғуларини қўйиб ўқинг. Бир-бирига яқин талаффуз қилинувчи сўзларнинг талаффузи, ёзилиши ва маъносига эътибор беринг.

Абзал — афзал, азим — азм, асир — аср, боб — бол, жоди — жоду, жуда — жудо, кампания — компания; дипломат — дипломант, сўнги — сўнги, фаза — фазо, хирс — ҳирс, атлас — атлас, Ширин — ширин, олма — олма, кўчирма — кўчирма, босма — босма, юклама — юклама; қичима — қичима, академик — академик, арифметик — арифметик, механик — механик, белбоғли — белбоғлик, ёшли — ёшлик, оталиқ — оталик, бўшлик — бўшлиқ.

109- машқ. ҳ ва х ҳарфларини талаффуз ва ёзувда фарқламаслик натижасида келиб чиққан стилистик хатоларни аниқланг. Уларни тўғрилаб кўчиринг.

1. Жамиятнинг тубан табақаларидан чиққан ринди рикорликдан, хирсдан, ахлоқий жиҳатдан оқсуяклардан юқори туради. 2. Холмурод бу ташвишдан ҳоли. 3. Агар одамларга карнай садоси хуш келса. 4. Сўзлар ҳазинаси қашшоқ эмасдир. 5. Отинойи чарҳни хонишсиз айлантира олмасди. 6. Холмурод хушсиз ётарди. 7. Қилиб соху дарвешлар тарки хуш. 8. Хусусан агар ҳужра ҳоли дурур. 9. Унга ҳос эмасди бу иш. 10. Болаларнинг холидан хабар олмади. 11. Бу ерларни сизга ҳатлаб бердими? 12. Хуш келибсиз, азиз меҳмонлар!

110- машқ. «Қуллар» романидан олинган парчадаги интонация ва паузанинг стилистик ролини аниқланг.

Бандилар жим бўлиб қулоқ солсалар, эшик олдида бир нарса қисирламоқда.

— Кимдир у!— деди бандилардан бири баланд товуш билан.

— ...

Жимлик.

— Қимсан?.. Одаммисан, ҳайвон! Ажинамисан, шайтон? Тезроқ гапир,— деди бошқа бир банди шовқинлаб.

Эшик олдидан:

— Вой жониммм!— деган чўзиқ бир товуш эшитилди. Аммо яна жимлик.

— Кимлигингни дарров маълум қил,— деди банди яна шовқинлаб,— бўлмаса ҳозир уриб ўлдираминиз.

— Эээ ҳо..зир... ме...нинг... ў...зим... ў...ла...ё...тиб...ман,— деди номаълум киши, нафаси бўлина-бўлина,— бошим... ё...рил...ган... кўп... қон... кет...ди.

— Хўп, сенга нима бўлди?— деди ҳалиги шовқинлаган банди юмшариб.

— У..руш... бўл...ди...

— А...— деган ҳолда қаттиқ сесканиб ўрнидан ирғиб турмоқчи бўлди, бу сўзни эшитгач, хатирчилик банди. Лекин бўйнига урилган желнинг орқа томонга тортилиб қамоқхона синчининг остидан ўтказилиб боғланган занжири уни тикка туришга қўймади, ярим турган банди зарб билан қайтиб гурс этиб йиқилди...

111- машқ. Гаплардан нутқ тўмтоқлигига сабаб бўлган фонетик воситаларни аниқланг ва унинг сабабларини айтинг. Бу нуқсонларни тuzатиб, гапларни кўчиринг.

1. Пешкўликлар пахта, пилла, пиёз ва помидор планини бажардилар. 2. «О» нинг Орфоэпияси, орфографиясига эътибор беринг. 3. Китобнинг киришида киритмалар ҳақида ҳеч гап йўқ. 4. Олма Олимники эмас, Олиманики. 5. Турсун Тяншан тоғининг теппасида турибди. 6. Уқув комбинатида тракторчилик, комбайнчилик экскаваторчилик, кранчилик касблари ўргатилади. 7. Али ақлингни едингми-а? 8. Телемастерскойда транзисторлар ҳам ремонт қилинади.

112- машқ. Урғуларни тўғри қўйинг. Бу сўзларнинг тўғри талаффузини ўрганиб олинг.

Агротехник — агротехник, диалектик — диалектик, динамик — динамик; алфавит, демократия, диалог, документ, доцент, индустрия; бўғма — бўғма, иситма — иситма, сочма — сочма, сурма — сурма.

МУНДАРИЖА

Автордан	3
--------------------	---

1-§. Стилистика предмети ва унинг вазифалари	5
2-§. Нутқнинг функционал стиллари	9

Лексик стилистика

3-§. Сўз қўллашнинг аниқлиги	19
4-§. Кўп маъноли сўзларнинг стилистик қўлланиши	22
5-§. Кўчма маъноли сўзларнинг стилистик қўлланиши	23
6-§. Омонимларнинг стилистик қўлланиши	27
7-§. Синонимларнинг стилистик қўлланиши	30
8-§. Антонимларнинг стилистик қўлланиши	36
9-§. Архаизм ва историзмларнинг стилистик роли	41
10-§. Неологизмларнинг стилистик қўлланиши	44
11-§. Бошқа тиллардан кирган сўзларнинг стилистик қўлланиши	47
12-§. Диалектизмларнинг стилистик роли	53
13-§. Профессионализмларнинг стилистик қўлланиши	56
14-§. Жаргон ва арголарнинг стилистик роли	57
15-§. Тантанали лексиканинг стилистик роли	60
16-§. Жонли тилга хос сўзларнинг стилистик қўлланиши	61
17-§. Эвфемизмларнинг стилистик роли	63
18-§. Фразеологик ибораларнинг стилистик роли	69
19-§. Мақол ва ҳикматли сўзларнинг стилистик роли	72
20-§. Сўз ва ибораларни ишлатишдаги типик хатолар	78

Лексикография

21-§. Ахборот манбалари билан ишлаш	83
---	----

Фонетик стилистика

22-§. Нутқ фонетик воситаларининг таъсирчанлиги	88
23-§. Талаффуз стиллари	91
24-§. Интонациянинг стилистик имкониятлари	93

На узбекском языке

КИЛИЧЕВ ЭРГАШ

**ПРАКТИЧЕСКАЯ СТИЛИСТИКА
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА**

Ташкент „Ўқитувчи“ 1985

Редактор Х. Фулмова

Бадний редактор П. А. Бродский

Тех. редактор Э. В. Вильданова, Т. Г. Золотилова

Корректор З. Мирҳолиқова

ИБ № 3429

Теринга берилди 28.11.84. Босишга рухсат этилди 29.04.85. Формати 84×108/32. Тип. қоғози № 3. Кегли 10 шпонсиз. Литерат. гарн. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 5,46. Шартли кр.-отг. 5,57. Нашр л. 5,42. Тиражи 4000. Зак. № 184. Баҳоси 20 т.

«Ўқитувчи» нашриёти, Ташкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 13-78-84.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Ташкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасига қарашли 1-босмахона. Ташкент, Ҳамза кўчаси, 21. 1985.

Типография № 1 ТППО «Матбуот» Государственного комитета УзССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, Ташкент, ул. Хамзы, 21.

Қ42

Қиличев Э.

Ўзбек тилининг практик стилистикаси: Пед. ин-нинг
филол. фак. студ. учун ўқув-қўлл.— Т.: Ўқитувчи, 1985.—
104 б.

Қиличев Э. Практическая стилистика узбекского языка.

ББК 81. 2Уз Я73